

A decorative border in a light tan color frames the page. It features ornate knot-like motifs at the corners and midpoints of the top and bottom edges, with elegant, flowing lines connecting them.

ПЕРШІ ЗАРЕМБІВСЬКІ ЧИТАННЯ

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної Академії наук України
і
Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури

ПЕРШІ ЗАРЕМБІВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Матеріали
Перших Всеукраїнських
наукових читань,
присвячених 60-річчю
від дня народження
українського історика та пам'яткознавця
Сергія Захаровича Заремби
(1947-2003)
м. Київ,
23 січня 2007 р.*

КИЇВ
2007

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Упорядник:

Титова О.М., директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK,
Заслужений працівник культури України, к.і.н., доцент

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОPIK*

- 361 Перші Зарембівські читання. Матеріали Перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947-2003) (м. Київ, 23 січня 2007 р.): Збірник статей (упор. Титова О.М.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK. – К., 2007. – 134 с.

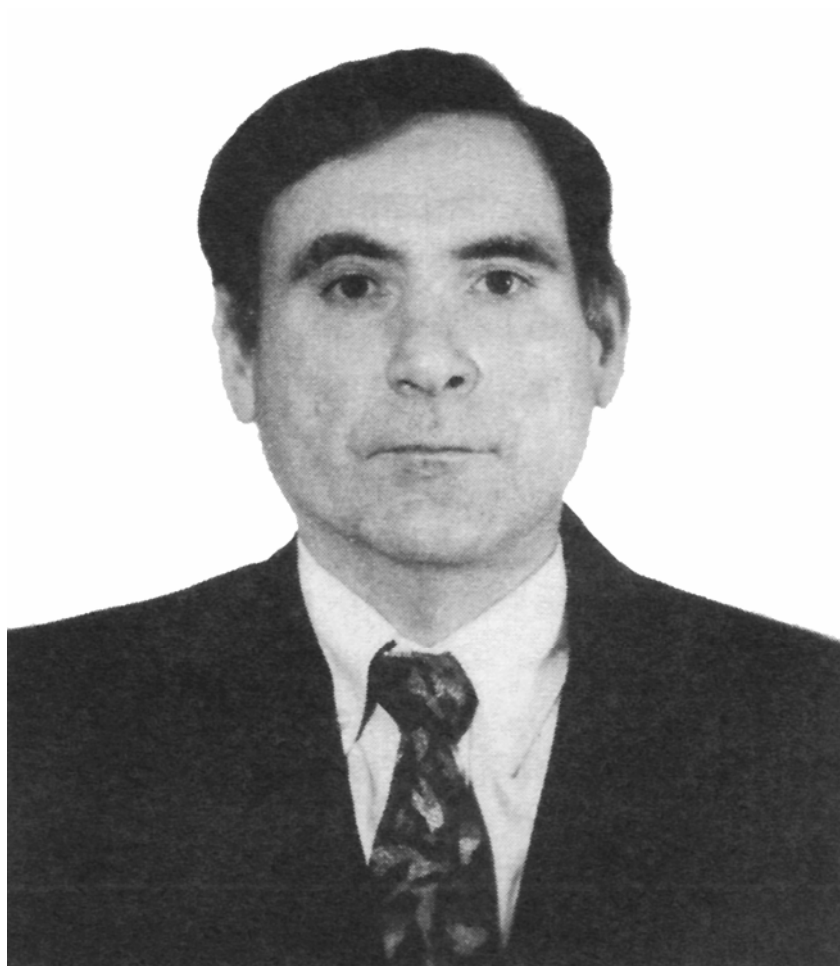
ББК 63.3(4Укр=Укр.)

У науковому збірнику «Перші Зарембівські читання» вміщено матеріали Перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби. Представлені дослідження з теоретичних і практичних проблем пам'яткознавства, персоналій цієї галузі науки; частина матеріалів присвячена розвідкам меморіального характеру про фундатора українського пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни С.З. Зарембу.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, пам'яткознавців, музеєзнавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться пам'яткознавством, пам'яткоохоронною справою, історією і культурою України в цілому.

З М І С Т

<i>Тронько П.Т.</i> Сергій Захарович Заремба – історик, пам'яткознавець, особистість	5
<i>Гуржій О.І.</i> Мої пам'ятні зустрічі з С.З. Зарембою	11
<i>Григор'єва Т.Ф.</i> Історико-краєзнавчі дослідження в науковому доробку доктора історичних наук С.З. Заремби	15
<i>Булаєвська Н.І.</i> Пам'яткоохоронна діяльність Сергія Захаровича Заремби на Київщині.....	19
<i>Примак А.Ф.</i> Унесок С. Заремби в підготовку наукових кадрів	23
<i>Палій А.Г.</i> Спогади про наставника	26
<i>архієпископ Володимир (Поліщук)</i> Світлої пам'яті Сергія Захаровича Заремби.....	28
<i>Титова О.М.</i> Діяльність Центру пам'яткознавства з вивчення та популяризації культурної спадщини	30
<i>Ковальчук Г.І.</i> Основи книжкового пам'яткознавства	36
<i>Тимошенко І.В.</i> Співспрямованість наукових функцій книгознавства і пам'яткознавства	43
<i>Руденко С.Б.</i> Пам'яткознавство і музеєзнавство: взаємодія терміносистем....	49
<i>Кепін Д.В.</i> Експозиції з історії культури первісного суспільства в музеях Київської області	58
<i>Пеліванова Н.І.</i> Проблеми правової охорони археологічної спадщини	63
<i>Ляшко С.М.</i> Щодо принципів і особливостей підготовки біографічних довідкових видань з пам'яткоохоронної діяльності.....	73
<i>Любовець Н.І.</i> Джерела української біографістики як підґрунтя вивчення діяльності пам'яткознавців України.....	79
<i>Шевченко А.В.</i> Репресії проти інтелігенції в 30-х роках ХХ ст.	85
<i>Непомнящий А.А.</i> З історії вивчення кримських пам'яток (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)	89
<i>Назарчук Т.Б.</i> З історії пам'яткознавчої бібліографії в Кримській АРСР ..	103
<i>Хливнюк А.В.</i> Крымский отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины, природы и народного быта: к истории «Конфликта полномочий».....	109
<i>Кармазіна Н.В.</i> Питання охорони історико-культурної спадщини Криму в працях українських пам'яткознавців другої половини ХХ ст.....	118
<i>Манаев А.Ю.</i> Формирование системы управления охраной памятников в АР Крым.....	124

ЗАРЕМБА
Сергій Захарович
(23 січня 1947 р. – 27 січня 2007 р.)

Сергій Захарович Заремба – історик, пам'яткознавець, особистість

П.Т. Тронько (Київ)

академік НАН України,

голова Фонду відтворення видатних пам'яток історії та культури

ім. Олесь Гончара,

голова Всеукраїнської спілки краєзнавців,

доктор історичних наук

Розпочинаючи збірку матеріалів Перших Зарембівських читань, мені хотілось би привітати всіх, хто цікавиться актуальними питаннями розвитку українського пам'яткознавства та суміжних з ним наук.

Оскільки наукова збірка присвячена вшануванню пам'яті Сергія Захаровича Заремби з нагоди його 60-річчя, то я би хотів зупинитись на основних датах і подіях його життя та діяльності.

Сергій Захарович Заремба народився 23 січня 1947 р. у с. Підбереззя Горохівського району Волинської області в родині вчителів Розколей Олени Федорівни та Заремби Захара Микитовича, які за комсомольськими путівками з Шаргородщини Вінницької області, як молоді вчителі, поїхали на Західну Волинь, що напередодні Другої світової війни вийшла з-під влади Польщі і була приєднана до Радянської України.

Одразу ж після закінчення середньої школи він вступив до Чернівецького університету на історичний факультет, прагнучи отримати фах історика, але, не пройшовши за конкурсом, 1 лютого 1965 р. почав працювати наладчиком шліфувальних станків Одеського заводу запчастин. Впродовж трьох місяців він закінчив Одеське технічне училище № 1, але його не полишала думка отримати гуманітарну освіту і саме тому, продовжуючи працю на заводі, він восени цього ж року поступає на вечірнє відділення історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова, який закінчив у 1969 р., отримавши спеціальність «історія» і кваліфікацію «історик, викладач історії і суспільствознавства».

Заремба розпочав пам'яткоохоронну діяльність з перших кроків свого трудового життя, коли у вересні 1969 р. отримав посаду методиста Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В цей же час з'являються його перші статті, присвячені героїчним сторінкам історії Одещини.

Строкову військову службу у лавах Радянської армії С. Заремба проходив у м. Москві від жовтня 1969 по жовтень 1970 р. Після закінчення строкової служби С. Заремба повернувся до Одеси, де його було прийнято консультантом, а пізніше – методистом Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У листопаді 1971 р. С. Зарембу було зараховано до аспірантури Інституту історії АН УРСР на стаціонарне навчання до відділу історіографії та джерелознавства. Його інтереси зосередились на вивченні проблеми історії українського пізнього середньовіччя, зокрема, козацького літописання.

Тема кандидатської дисертації була пов'язана із дослідженням проблем хронології українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст. При написанні дисертації, збиранні матеріалів проявилась надзвичайна працездатність, наполегливість і цілеспрямованість С. Заремби як науковця.

Він достроково, до закінчення терміну перебування в аспірантурі, на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 25 жовтня 1974 р. захистив дисертацію на тему «Хронология украинского летописания второй половины XVII – начала XVIII вв.», отримавши в 27 років ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.09 – історіографія та джерелознавство. Офіційними опонентами були відомі українські історики – доктор історичних наук, професор Київського державного університету ім. Тараса Шевченка В.І. Стрельський та доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії АН УРСР М.Ф. Котляр, а провідною організацією виступила кафедра історіографії та допоміжних історичних дисциплін Харківського державного університету ім. О.М. Горького. А науковими керівниками, як зазначено в авторефераті, були доктор історичних наук, професор О.І. Каменцева та кандидат історичних наук В.Г. Сарбей.

Після захисту дисертації з 16 грудня 1974 р. С. Заремба обіймав посаду виконуючого обов'язки молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму.

У жовтні 1975 р. було рекомендовано до друку відділом історії феодалізму та вченою радою Інституту історії АН УРСР і передано до видавництва «Наукова думка» рукопис його монографії «Хронологія українського літописання II пол. XVII – I пол. XVIII ст.», написаної на основі дисертаційного дослідження, відповідальним редактором якої

було призначено К.І. Стецюк. В цей же період С. Зарембу було призначено відповідальним секретарем редакційної колегії книги 2-ї першого тому Історії Української РСР «Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XII – перша половина XVII ст.)» (1979, у 8-ми томах, 10 книгах). Він був автором розділів «Хронологія» та «Побут і звичаї» [українського народу в другій половині XVI – першій половині XVII ст.], вміщених у цьому ж томі.

За роботу над багатотомною історією України С. Заремба отримав подяку Президії АН УРСР.

Результатом наукових досліджень С. Заремби цього періоду було видання 1980 р. книги «Куликовська битва та її історичне значення», в якій він на основі аналізу писемних пам'яток Куликовського циклу відтворив хід Куликовської битви і розкрив значення перемоги руських військ над ордами Мамає в 1380 р., що відіграла значну роль у ліквідації золотоординського ярма, висвітлив роль у цій перемозі князя Дмитра Боброка-Волинського, участь волинських полків у Куликовській битві. Книга отримала позитивну оцінку серед фахівців.

З переходом на роботу до відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН України у травні 1979 р. розпочався наступний етап наукової біографії С. Заремби.

Він вивчав українське радянське історичне краєзнавство, брав участь в організації Всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (від 1980 р.), виступав із доповідями, був відповідальним за випуски тез доповідей перших краєзнавчих конференцій. Його плідна праця в галузі дослідження історичного краєзнавства дозволила йому підготувати монографічне дослідження «Історичне краєзнавство в Українській РСР. 1917 – 1937» обсягом 10 друк. аркушів, пройти обговорення у відділі та отримати рекомендацію до друку Вченої ради Інституту історії АН України. Роботу було включено до тематичного плану видавництва «Наукова думка» на 1984 р. Але друком вона не вийшла, набір було знищено, а рукопис повернуто авторові.

Наприкінці 1982 р. С. Зарембу від імені Президії Верховної Ради СРСР рішенням виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів було нагороджено медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва».

28 листопада 1983 р. Головний комітет Виставки досягнень народного господарства СРСР нагородив бронзовою медаллю С. Зарембу за досягнуті успіхи у розвитку народного господарства СРСР.

Значне місце у науковій діяльності С. Заремби належало підготовці та написанню «Матеріалів до Зводу пам'яток історії і культури», каталогу-довідника «Памятники истории и культуры Украинской СРСР», а також участі у написанні колективної монографії, присвяченої історії заводу «Арсенал» (1986).

В Інституті історії АН УРСР, завжди ідеологічно витриманій установі, не були до вподоби «політичне не загострені» праці С. Заремби, тому його «за власним бажанням» було звільнено 26 листопада 1985 р.

Упродовж майже 5-ти місяців його не брали на роботу до жодної установи Києва.

25 квітня 1986 р. його було прийнято до Київського інженерно-будівельного інституту, в якому він працював до вересня 1991 р. За цей час він разом із співробітниками кафедри В.А. Молостовим та В.Ф. Панібудьласкою написали історичний нарис до 60-ліття заснування Київського ордена Трудового Червоного прапора інженерно-будівельного інституту, використавши ґрунтовну джерельну базу із залученням матеріалів Державного архіву міста Києва, поточного архіву інституту, музею історії інституту. Книжка містить кольорові фото викладачів та студентів. Вона отримала позитивні відгуки громадськості.

Працюючи в цьому інституті, він залишався активним членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, його було обрано до складу Головної ради Товариства, за рішенням Пленуму якої він став заступником Голови. З вересня 1991 р. він перейшов на постійну роботу до Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Від 23 травня 1991 р., коли було створено Центр пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, одним із ініціаторів якого був Сергій Заремба, і до своєї передчасної смерті, тобто 27 січня 2003 р., він працював директором цієї наукової установи.

Під керівництвом С. Заремби було розроблено концепцію діяльності Центру та його структуру, визначено основні завдання та вироблено напрями наукових досліджень, сформовано науковий колектив, здійснено видавничу діяльність, започатковано видання наукових праць, в яких оприлюднюються результати науково-дослідницької роботи.

Ця установа стала відомим дослідницьким центром, що об'єднав провідних науковців України різних напрямів пам'яткохоронної діяльності, чому значною мірою також сприяло видання «Праць Центру пам'яткознавства», в яких репрезентовано науковий доробок як праців-

ників Центру, так й інших українських науковців, які працюють над дослідженням пам'яткознавчої проблематики. Це щорічне видання, започатковане з ініціативи С. Заремби як періодичний орган Центру, сьогодні є єдиним спеціальним науковим виданням в галузі пам'яткознавства. Його належний науковий рівень засвідчує визнання ВАК України як спеціального наукового видання.

У 1992 р. було відновлено видання науково-популярного та літературного журналу «Київська старовина», що видавався в 1882-1906 роках, одним із співзасновників якого став Центр пам'яткознавства. Активізувалась з ініціативи С.З. Заремби видавнича діяльність Центру в перших роках його існування, коли було перевидано брошуру Михайла Драгоманова «Пропащий час», яка становила бібліографічну рідкість, з'явилися книжкові серії «Пам'ятки полемічної літератури», «Українці за межами рідної землі», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», «Часи козацькі», популярні історико-краєзнавчі довідники. Вийшов перший підручник з історії пам'яток козацтва, авторами якого були С.З. Заремба та В.Й. Борисенко.

У липні-серпні 1993 р. він разом із співробітником Інституту археології НАН України М. Відейком за підтримки Посольства України в США, Міжнародного валютного фонду та Галереї Христини Чорпіті, американки українського походження, організували археологічну виставку «Трипільський світ», що експонувалась у приміщенні Культурного центру Міжнародного валютного фонду у Вашингтоні. За участю С. Заремби було підготовлено і видано каталог експонатів цієї виставки.

Суттєвим внеском в розвиток історичної науки стала монографія С.З. Заремби «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» (1995), у якій вперше в українській історіографії було зроблено спробу визначити об'єкт і предмет пам'яткознавства як спеціальної дисципліни історичного циклу, досліджено діяльність основних державних та громадських установ та організацій, що здійснювали пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну діяльність, виявлено нові біографічні відомості про багатьох вчених, які внесли суттєвий внесок у розвиток пам'яткознавства. Монографія стала основою дисертаційного дослідження на ступінь доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, яке він 31 травня 1996 р. захистив на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України. Офіційними опонентами ви-

ступили академік НАН України П.Т. Тронько, доктор історичних наук, професор Л.Г. Мельник, доктор історичних наук, професор В.М. Даниленко, які позитивно оцінили проведені дослідження та його наукові результати.

У цей період активізувалась наукова та громадська діяльність С.З. Заремби. У серпні 1996 р. він виїздив до Єгипту, де брав участь у роботі міжнародного семінару «Збереження та реставрація пам'яток давнього мистецтва».

За значний особистий внесок у розвиток теорії і практики пам'яткознавства, пам'яткоохоронну діяльність йому Указом Президента України від 16 квітня 1997 р. було присвоєно Почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

У цей же період С.З. Заремба досліджував діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, наслідком чого став історичний нарис «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (1998), в якому він проаналізував діяльність цієї багаточисельної громадської організації.

У 2002 р. він написав «Нариси з історії українського пам'яткознавства» як посібник для студентів вузів, які навчаються за відповідною спеціальністю, в якому висвітлено роль наукових установ, товариств, громадських організацій та окремих осіб в охороні історико-культурної спадщини, подано огляд вітчизняного та зарубіжного пам'яткоохоронного законодавства. В цьому ж році він підготував документи для організації Міжнародного товариства пам'яткознавців ім. академіка М.Ф. Біляшівського, видав черговий збірник «Праця Центру пам'яткознавства».

27 січня 2003 р. на 57 році життя стався серцевий напад, що передчасно обірвав життя С.З. Заремби.

В архіві Сергія Захаровича Заремби, що залишився, зібрано матеріали і документи, які відтворюють його наукові інтереси, зокрема, зібрано матеріали для написання праці про Петра Івановича Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі, недокінчений рукопис повісті про Устима Якимовича Кармалюка – українського народного героя, вихідця з Вінниччини, земляка С. Заремби, про своїх батьків комсомольців-вчителів, які встановлювали на Західній Волині радянську владу.

Ідеї, висунуті в наукових працях С. Заремби з проблем пам'яткознавства, знаходять свій розвиток в роботах сучасних дослідників,

про що засвідчує цитованість його праць. Важливим свідченням розвитку пам'яткознавства, як науки, що стала предметом наукових досліджень С.З. Заремби, стало внесення до Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук в галузі мистецтвознавства та історичних наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, що здійснює Вища Атестаційна Комісія України, нової спеціальності за номером 17.00.08. Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Сергій Захарович Заремба був членом Українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць – ICOMOS. Він брав участь в обстеженні козацького цвинтаря у Кременці, лемківських цвинтарів у Східній Польщі, організовував наукові експедиції на Хортицю, до Трахтемирова.

Науковий доробок С.З. Заремби становить значний внесок у розвиток української історичної науки, оскільки він виокремив пам'яткознавство як спеціальну історичну дисципліну, а його праці з історичного краєзнавства висвітлили незнані сторінки української історії.

Насамкінець, хотілося б підтримати ідею Центру пам'яткознавства. побажати, щоб Зарембівські читання проводилися щорічно у січні місяці і перетворилися у сталу традицію зібрань, на яких би науковці і широка громадськість обговорювали нагальні проблеми, накреслювали шляхи для подальшого розвитку як пам'яткознавства, так і суміжних з ним наук. Такі наукові зібрання утворюють можливість обговорення проблем розвитку цього напрямку історичної науки, підсумовують результати практичної діяльності, вшановують пам'ять пам'яткознавців, аналізуючи їх внесок у розвиток наукової думки.

Мої пам'ятні зустрічі з С.З. Зарембою

О.І. Гуржій (Київ)

професор Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук

Сергій Захарович Заремба як історик-професіонал почав формуватися наприкінці 60-х – на початку 70-х років XX ст., коли в країні саме переслідувалися представники т.зв. руху шестидесятників, суспільний розвиток опинився в глухому «брежнєвському застої», а на заміну про-

водилям «хрущовської відлиги» поступово приходили ортодоксально налаштовані компартійці на кшталт В. Маланчука. Більшість аспектів з минулого українського народу тоді вивчалася й висвітлювалася науковцями під пильним наглядом відповідних органів вищої влади.

Зокрема, серед істориків того періоду, яких добре знав і з якими співпрацював С.З. Заремба в Інституті історії АН УРСР, зазнали утисків Ярослав Дзига, що був звільнений з роботи в 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами»; Олена Компан, яка активно працювала в УТОПІК і займала критичну громадську позицію, тоді ж була «скорочена за штатним розписом»; Михайло Брайчевський позбавлений права працювати і друкуватись на декілька років й інші.

І нині можна собі лише уявити, як важко за тих складних умов С.З. Заремба, молодий методист бюро пропаганди (1969), а незабаром* – консультант правління Одеської обласної організації товариства охорони пам'яток історії та культури (1970 – 1971) міг виконувати свої безпосередні обов'язки. Адже збереження багатьох пам'яток, особливо середньовічної доби і нового часу, нехтувалося «на горі», що нерідко призводило до їх руйнації, а то й знищення. Прикладів тому чимало.

Значно пізніше в своїй монографії «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис» (К., 1998) у зверненні до читача він з гіркотою напише про той період так: «...Багато, багато літ нас принижували, насаджували псевдодуховність, викорінювали з національного ґрунту традиції пращурів, що своїм корінням сягали тисячолітньої історії». А далі вчений наголосив на тому, «що роки споживацького життя в період так званого соціалізму накрили... українське суспільство чорним крилом зневіри, бездуховності, нігілізму, бездушності і лакейського виконавства та улесливості перед ідеологами марксизму-ленізму і проводирями соціалістичного та комуністичного будівництва» (с. 3).

На наш погляд, це щирі, дуже промовисті слова людини, яка особисто «пропустила» через себе всю «принадливість» соціалістичного способу життя.

Деякою мірою психологічно «відійти» від внутрішнього несприйняття зовнішньої дисгармонії в суспільстві Сергію Захаровичу дозволяло глибоке захоплення історією, вивченню якої він присвятив більшу

* Після служби в Радянській армії в 1969-1970 роках.

частину свого свідомого життя. Саме любов до історичної науки зумовила його знайомство із моїм батьком – Гуржієм Іваном Олександровичем (1915-1971), на той час членом-кореспондентом АН УРСР, д.і.н., професором. Річ у тім, що він в останні роки свого життя очолював державну екзаменаційну комісію (ДЕК) в Одеському університеті з прийому іспитів за спеціальністю історія. Цілком природно, що екзаменував Іван Олександрович і С.З. Зарембу.

Коли ж у 1971 р. останній поступав до аспірантури Інституту історії АН УРСР, а батько займав тоді посаду заступника директора цієї установи, зрозуміло, що остаточний результат щодо прийому на навчання залежав і від І.О. Гуржія.

С.З. Заремба мені особисто розповідав, що Іван Олександрович його підтримував і вже будучи тяжко хворим попросив двох провідних співробітників установи – Ф.Є. Лося та В.Г. Сарбея допомогти юнакові «стати на ноги».

Можливо, батька та Сергія Захаровича єднало усвідомлення того, що вони, правда в різний час, закінчили один вуз, саме в Одесі здобули улюблену спеціальність.

Особисті мої стосунки з С.З. Зарембою розпочалися в 1977 р., коли після завершення навчання в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка я стажистом-дослідником влаштувався в Інституті історії у відділі історії феодалізму, а він саме переходив звідси у відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

Добре пам'ятаю, як тоді він звернувся до мене з такими словами: «Я дуже поважав твого батька, а тому хотів би, щоб за моїм столом сидів тільки ти! І промовисто постукав по ньому долонею».

За «його» столом, який стояв посередині кімнати, я працював декілька років, поки не пересів за інший, ближче до вікна.

Слід зазначити, що на той час у відділі історії феодалізму склалася не зовсім сприятлива, конфліктна для роботи обстановка. Вважаю, що саме вона зумовила перехід Сергія Захаровича до іншого наукового підрозділу.

Від самого початку нашого знайомства у мене сформувалося враження про старшого колегу як людину з досить «йоржистим» характером, але принципову, не дріб'язкову в стосунках. Ймовірно, його небажання «коритися» і лицемірити багато в чому викликало довготривалий конфлікт, із взаємними образами між ним і завідувачем відділу історії феодалізму д.і.н. Г.Я. Сергієнком. Думаю, що складна ситуація, яка

склалася навколо Сергія Захаровича і за якою спостерігало чимало співробітників установи, помітно вплинула на те, що вчений у період своєї роботи в Інституті значною мірою не зміг розкрити свій талант історика-дослідника, реалізувати потенційні можливості. Навіть свою кандидатську дисертацію «Хронологія українського літописання (друга половина XVII – початок XVIII ст.), яка, на мій погляд, мала важливе наукове і практичне значення, він не зумів опублікувати.

Найбільш вагомими працями вченого того періоду стали: «Куликовська битва 1380 р. та її історичне значення» (К., 1980) та «Освіта і культура на Україні в першій половині XVI-XVII ст.» (К., 1983). Причому, вони були написані тоді, коли С.З. Заремба працював уже старшим науковим співробітником у відділі історико-красознавчих досліджень під керівництвом академіка П.Т. Тронька (1979-1985).

Наші творчі взаємини з ним продовжувалися і після його переходу на іншу роботу. Він часто-густо приходив до Інституту з різних професійних питань, «провідати» колишніх колег. Зустрічі відбувалися на різноманітних конференціях, читаннях, симпозіумах тощо. Особливо пам'ятні його промови наприкінці 1990-х років на неодноразових конференціях на Миколаївщині про доцільність будівництва Ташлицької ГАЕС, на яких він, як громадянин і науковець, зазначив велику шкідливість такого проекту для унікальної історичної місцевості навколо станції – колишньої Бугогардівської паланки славнозвісної Запорозької Січі. Зокрема, він доводив таке: «... Якби ми зберегли Січі запорозькі, не побудували дніпровську Запорозьку ГЕС, залишили пороги – до нас зі всього світу б приїжджали!» І як приклад він додав: «Коли я організовував виставку «Трипільський світ», на неї прийшли сотні американців і канадців, навіть не українського походження, і дивувалися – невже така древня культура в Україні?!»

Не можу не згадати добрим словом його підтримку під час мого захисту докторської дисертації, коли він написав ґрунтовний позитивний відгук на автореферат.

Узагалі ж ще раз хочу наголосити: Сергій Захарович Заремба був не лише відомим істориком України, а й доброзичливою, порядною людиною, яка всією повнотою своєї широкої натури творила добро нашої національної спільноті.

**Історико-краєзнавчі дослідження в науковому доробку
доктора історичних наук С.З. Заремби**

Т.Ф. Григор'єва (Київ)

головна редколегія науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією» при Президії НАН України,
кандидат історичних наук

Для дослідження і висвітлення названої теми автор обрав період 1975-1985 років, коли Сергій Захарович Заремба працював старшим науковим співробітником відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН УРСР. Відділ був створений спеціальною постановою Президії Академії наук УРСР у березні 1979 р. Його очолив доктор історичних наук, академік АН УРСР П.Т. Тронько.

Постановою передбачалось, що відділ буде продовжувати перевидання російською мовою «Історії міст і сіл Української РСР», розгорне дослідження історико-краєзнавчої тематики, в тому числі музеєзнавства, охорони, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток історико-культурної спадщини України. Це був важливий час, коли колектив переживав період свого становлення, визначав перспективні напрямки своєї творчої діяльності. Тож молодий, але вже з вагомим досвідом дослідницької практики (захищена кандидатська дисертація, підготовлена монографія) науковець опинився перед вибором теми подальших наукових досліджень в дещо новій і специфічній галузі науки. Думаю, що певні знання в області науково-допоміжних дисциплін, практична робота в Одеській обласній організації охорони пам'яток історії та культури стали в нагоді, і Сергій Захарович обрав історико-краєзнавчу та пам'яткознавчу тематику і розпочав роботу над монографією про розвиток історичного краєзнавства в Україні.

Розгортаючи науково-дослідну роботу, колектив відділу вимушений був враховувати також те, що завідувач відділом, академік АН УРСР П.Т. Тронько на той час очолював громадську організацію – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Тому практично з перших років свого існування відділ став тісно співпрацювати з Товариством з об'єднання наукових і громадських установ навколо великої справи – вивчення, охорони та збереження історико-культурної спадщини нашої Батьківщини.

Найбільш ефективною формою узагальнення набутого досвіду, сконцентрування уваги на найважливіших питаннях історичного краєзнавства, пам'яткоохоронної діяльності, що потребували термінового розгляду і вирішення, стали Всеукраїнські історико-краєзнавчі конференції. Вони почали проводитися з 1980 р., і практично вся наукова і науково-організаційна робота лягла додатковим навантаженням на плечі співробітників відділу.

За дорученням завідувача відділом Сергій Захарович проводив велику науково-організаційну роботу з підготовки перших краєзнавчих конференцій. Будучи відповідальним секретарем Оргкомітету, відповідальним за випуски тез доповідей, переймаючись визначенням основних актуальних наукових проблем для обговорення на конференціях, підготовкою програм роботи секцій, пленарних засідань, він встигав підготувати ґрунтовні доповіді на актуальні теми розвитку історичного краєзнавства.

Перша республіканська конференція з історичного краєзнавства проводилась спільно з Полтавським педагогічним інститутом ім. В.Г. Короленка 18-19 листопада 1980 р. В її роботі брали участь науковці, представники громадських організацій з Росії, Білорусії, України. На конференції передбачалась робота на пленарних засіданнях і в 4-х наукових секціях. В першій з них розглядались теоретичні питання історичного краєзнавства; на другій – дослідження історії міст і сіл, підприємств, колгоспів та радгоспів; на третій обговорювались питання методики викладання історичного краєзнавства у вузі, історико-краєзнавчої роботи в школі; четверта секція була присвячена історичному краєзнавству Полтавщини.

Головні доповіді були виголошені на пленарному засіданні. Зокрема, з узагальнюючою доповіддю про розвиток історичного краєзнавства в Українській РСР виступив академік АН УРСР П.Т. Тронько, на необхідності всебічного вивчення історії краєзнавчого руху наголошував Голова Археографічної комісії АН СРСР професор С.О. Шмідт, про краєзнавство, як засіб світоглядних переконань, говорив у своєму виступі ректор Полтавського педагогічного інституту І.А. Зязюн.

Безперечно, нашу увагу привернула секція, до якої тези доповіді на тему «До питання про предмет історичного краєзнавства (історіографічний огляд)» подав кандидат історичних наук С.З. Заремба. При цьому необхідно підкреслити, що керували секцією визначні вчені, а саме: член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук Ф.П. Шевченко

та доктор історичних наук, професор Київського університету ім. Т.Г. Шевченка В.І. Стрельський. З великою повагою відносився до них Сергій Захарович. А щира, правдива думка Ф.П. Шевченка була для нього незаперечною, тому тему доповіді він міг обговорювати з ним. Підтвердженням нашої думки може слугувати аналіз тем доповідей, поданих на розгляд секції. Так, Ф.П. Шевченко підготував доповідь на тему «Місце історичного краєзнавства в історіографії України», В.І. Стрельський відповідно – «Форми і методи краєзнавчої роботи в СРСР в період становлення історичної науки»; кандидат історичних наук О.Є. Маркова – «Краєзнавство і картографічний метод дослідження»; кандидат філологічних наук С.І. Білокінь – «Краєзнавство як метод організації історичної інформації». Розвитку історичного краєзнавства в регіонах присвятили свої доповіді К.Є. Новохацький, С.Б. Філімонов, О.Б. Коваленко. Краєзнавчу тематику в періодичних виданнях висвітлювали М.К. Коваль, Л.Г. Москвич, О.В. Тодійчук. Свою доповідь С.З. Заремба присвятив найважливішій проблемі – визначенню предмета і завдання історичного краєзнавства. Він проаналізував визначення предмета краєзнавства протягом 20-х – 30-х років, показав еволюцію цього поняття на початку 20-х років, в середині і наприкінці 20-х – 30-х років. Ми не ставимо за мету розглядати цю проблему на нашому зібранні, але для підкреслення вагомості обраної Сергієм Захаровичем теми, її актуальності і в наш час наведемо ряд визначень. Предмет і завдання історичного краєзнавства визначали таким чином, що це:

- не тільки наукова, але й громадська діяльність;
- місцева географія, опис природи, історії, побуту, культури рідного краю;
- всебічне вивчення краю (маючи на увазі історію);
- «природа – людина» певного краю і є краєзнавство (О. Яната);
- комплексне вивчення краю, в тому числі і культурно-історичну цілісність (В. Отамановський);
- злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом;
- одна із форм сприяння соціалістичному будівництву та інші.

На підставі розгляду різних варіантів визначення Заремба наголошував, що у 20-х – 30-х роках усталеного формулювання предмету і завдань історичного краєзнавства, виробленого науковцями і дослідниками рідного краю, не було.

Після Великої Вітчизняної війни розпочався новий етап розвитку історичного краєзнавства. Радянські вчені А. Розгон, І. Мілонов й інші об'єктом вивчення краєзнавства визначали «соціально-економічний, політичний, історичний і культурний розвиток мікрорайону, міста, села, району, області, природні умови. Краєзнавство – це наука, що всебічно вивчає певний край як силами професіоналів-науковців, так і місцевим населенням».

У своїх подальших наукових розробках С.З. Заремба розширив дослідження з визначення предмета і завдань історичного краєзнавства.

Друга наукова конференція з історичного краєзнавства, що проводилась спільно з Вінницьким педагогічним інститутом ім. М.О. Островського, відбулася у м. Вінниці 19-21 жовтня 1982 р. На розгляд Оргкомітету поступило удвічі більше доповідей, ніж на Першу конференцію. З них значна частина торкалась розвитку історичного краєзнавства – 124 доповіді, 39 – пам'яткоохоронної тематики, 38 – висвітлювали питання, пов'язані з дослідженнями міст і сіл, підприємств, колгоспів та радгоспів. Спеціальна секція була присвячена розвитку історичного краєзнавства на Вінничині, що стало в подальшому доброю традицією і підтримувалось всіма наступними Оргкомітетами в різних регіонах України.

Цього разу темою наукової доповіді С.З. Заремба обрав «Форми організації історичного краєзнавства на Україні в період побудови соціалістичного суспільства». В ній науковець зробив спробу показати шляхи створення перших державних установ з охорони пам'яток історії та культури, їхню діяльність по обліку і паспортизації історико-культурного надбання. Це – Всеукраїнський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМС-УКОПК), Український Комітет краєзнавства (УКК), створений 1925 р. у м. Харкові, Комісії, створені при АН УРСР – історико-краєзнавчі, етнографічні, археографічні з вивчення продуктивних сил України тощо.

У підготовці наступної Третьої республіканської конференції з історичного краєзнавства, що проводилася спільно з Чернігівським педагогічним інститутом ім. Т.Г. Шевченка у 1984 р., Сергій Захарович Заремба брав участь на загальних підставах як і всі співробітники відділу. Для обговорення на конференції він подав тези доповіді «Путівник по музею як вид історико-краєзнавчої літератури», в якій основний акцент був зроблений на збереженні музейних експонатів і пропаганді історико-культурного надбання. В цей же період С.З. Заремба закінчив робо-

ту над монографією з історичного краєзнавства і готував її до розгляду на відділі на предмет рекомендації до друку. З нез'ясованих автором даної статті причин монографія не поступила на розгляд Вченої ради Інституту історії АН УРСР і не була надрукована. Це негативно відбилося на подальшій науковій кар'єрі Сергія Захаровича, що супроводжувалось зміною місця роботи, напрямків наукових досліджень. Але, переборовши всі негаразди, С.З. Заремба повернувся до історико-краєзнавчої тематики. Зокрема, до пам'яткознавства, і досяг на цій ниві вагомих результатів, але це вже інший період життя і діяльності науковця.

1. До питання про предмет історичного краєзнавства (історіографічний огляд) // Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей) – К., 1980. – С. 41-45.
2. Форми організації історичного краєзнавства на Україні в період побудови соціалістичного суспільства // Друга республіканська конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). – К., 1982. – С. 13-16.
3. Путівник по музею як вид літератури // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). – К., 1984. – С. 25.
4. Использование краеведческого материала в совершенствовании учебного процесса при изучении истории КПСС в вузе // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (тезисы докладов и сообщений) – К., 1987. – С. 180-181 (у співавторстві з В.Ф. Панібудьласком).
5. Краєзнавча діяльність наукових товариств на Україні в 20-х – 30-х роках // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей та повідомлень). – К., 1989. – С. 33-35.

Пам'яткоохоронна діяльність Сергія Захаровича Заремби на Київщині

Н.І. Булаєвська (Київ)

заступник голови ради Київської обласної організації
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Видатний український історик, доктор наук, заслужений діяч науки і техніки України Сергій Захарович Заремба багато уваги приділяв пам'яткознавству. Популярністю користуються його книги «Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність» (К., 1995), «Нариси з історії пам'яткознавства» (К., 2002). В них переконливо доведено, що пам'яткознавство – наукова дисципліна, яка належить до комплексних.

Вона поєднує в собі методи досліджень історичної науки, а також археології, архітектури, етнографії, народознавства, музеєзнавства, літературознавства, мистецтвознавства, книгознавства, нумізматики, емблематики, сфрагістики тощо. Високо піднята роль історико-культурної спадщини у формуванні світогляду людей, їх життєвої позиції, у розбудові незалежної України.

Свої наукові висновки Сергій Захарович з ентузіазмом втілював у практику, працюючи більше десяти років директором Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та заступником голови Головної ради Товариства.

Це можна простежити і на прикладі Київщини. Зокрема, його цікавила і турбувала доля колишнього Межигірського монастиря, одного з найдавніших в Україні (за переказами, виник у 988 р.), а з XVII ст. став головним для всього Війська Запорозького. Ктиторм монастиря був Богдан Хмельницький. Кожен козак хоч раз за життя старався побувати там. Багато козаків двічі на рік вирушали до цієї чернечої обителі пішки «на прощу».

У монастирі знаходилася велика бібліотека. Існує думка, що, можливо, на її території була захована знаменита бібліотека Ярослава Мудрого під час татаро-монгольського нашествя. Отож, Сергій Захарович проник туди, можна сказати, чудом, оскільки вхід на територію монастиря вже не одне десятиліття, починаючи з 30-х років XIX ст., суворо заборонений. За короткий час встиг віднайти місце козацького некрополя, де були поховані, за переданням, Семен Палій та його соратник богуславський полковник Самійло Самусь. Побачив його руйнування.

У 1991 р. С.З. Заремба їздив на Кубань і збирав матеріали про монастир у бібліотеках і музеях Краснодар, Краснодарському крайовому державному архіві. З'ясував, що там зберігається вісім книг із бібліотеки Межигірського монастиря, серед яких «Євангеліє», подароване в 1661 р. предком М.В. Гоголя, полковником Євстафієм Гоголем.

У Краснодарському державному історико-культурному музеї-заповіднику зберігається «Євангеліє», подароване в 1763 р. Межигірському монастиреві, як засвідчує напис, Петром Івановичем Калнишевським – останнім кошовим Запорозької Січі.

Опрацював Сергій Захарович Межигірський літопис для його перевидання. Охоплює він події від 1608-го до 1700-го року, які стосуються життя козаків, їх боротьби проти польсько-шляхетського панування в Україні, рідкісних явищ природи. От кілька виписок для ілюстрації:

– Року 1627, жовтня 7, у церкві Воскресіння Христового в Переяславі

висвячено на православного митрополита Київського Іова Борецького.

- Року 1637 знову війну підняли козаки проти корони польської на ім'я Яцько Острянин, Скидан.
- Року 1645, місяця липня, 28 сарана велика йшла біля Переяслава і очерет поїла, і березину, і овес на нивах, і інших шкод багато у полі починила.

На превеликий жаль, передчасна смерть не дала можливості вченому довести справу до кінця з перевиданням пам'ятки української історіографії XVII ст.

А коли на початку 1990-х років минулого століття почастішали випадки руйнування пам'яток Вишгорода, виїздив на місце, роз'яснював значимість цього міста для нашої історії. Його авторитет як фахівця разом з іншими ентузіастами, не байдужими до збереження культурної спадщини, – з Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Фонду культури, Всеукраїнської спілки краєзнавців працював на втілення у життя ідеї відновлення історико-культурного заповідника у Вишгороді, створеного в 1935 р. на базі відомої пам'ятки археології – городища періоду Київської Русі. І така визначна подія сталася в 1994 р.: 6 липня був підписаний Указ Президента України, а 19 вересня – Постанова Кабінету Міністрів України «Про історико-культурний заповідник у місті Вишгороді Київської області».

С.З. Заремба брав участь у врятуванні й інших пам'яток, наприклад, історичного Кагарлицького парку, надавав практичну допомогу у виданні книги про його засновника і мецената української культури Дмитра Прокоповича Трощинського.

Як один з ініціаторів відродження українського козацтва, Сергій Захарович вивчав пам'ятні місця, пов'язані з цим феноменом. Ним зібрано багатий матеріал, в якому знайшли відображення також події, які відбувалися на Київщині починаючи з XV ст. Це і перше велике козацьке повстання проти польсько-шляхетського володарювання в Україні під керівництвом гетьмана запорозьких реєстрових козаків Криштофа Косинського, котре спалахнуло на Білоцерківщині й поширилося майже на всю Правобережну Україну. І виступ 10 тисяч нереєстрових козаків у 1619 р. під Білою Церквою з вимогою належної плати і включення до козацького реєстру. І козацьке повстання у 1630 р. на чолі з гетьманом запорозьких козаків Тарасом Федоровичем (Трясило), що охопило значну територію – Корсунь, Канів, Переяслав. І зруйнування на Запорожжі в 1635 р. неприступної польської фортеці Кодак повсталими не-

реєстровими козаками легендарного гетьмана Івана Сулими – нашого земляка, про що й досі нагадує назва села Сулимівка у Бориспільському районі, і споруджена ним у 1622 р. Покровська церква – одна з найдавніших пам'яток архітектури в області.

І такі приклади можна наводити ще і ще. Через його дослідження проходить ціла низка сіл Київщини.

Сергій Захарович відкрив ряд маловідомих сторінок з історії козацтва у краї. Зокрема, про ідею створення на Лівобережній Україні козацької республіки з резиденцією у Переяславі ще наприкінці XVI ст., про загибель Криштофа Косинського, якого, за переказами, черкаський староста Олександр Вишневецький наказав замурувати у стінах католицького монастиря, та інші.

Сергій Захарович глибоко займався матеріалами Переяславської ради, вів пошук «Березневих статей 1654 року», відомих тільки в чернетках і копіях з них.

Важливим моментом пам'яткоохоронної діяльності Сергія Захаровича Заремби була його турбота про кадри. Він постійно цим займався. Також зібрав і опублікував як додаток до книги «Нариси з історії пам'яткознавства» матеріал «Пам'яткознавці в особах». Серед них знаходимо і представників Київщини з числа активу обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: Горбенко Євгенію Василівну (1915-2004) – кандидата мистецтвознавства, голову секції пам'яток містобудування і архітектури з 1966 до 2004 р.; Данилюка Юрія Зіновійовича (1958-2005) – кандидата історичних наук, голову секції пам'яток історії; Сікорського Михайла Івановича (1923) – видатного музеєзнавця, Героя України, члена Колегії ради з 1966 р.; Скляренка Євгена Михайловича (1924) – доктора історичних наук, професора, голову науково-методичної ради обласної організації Товариства і голову обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців та інших.

Сергієм Захаровичем Зарембою багато зроблено на ниві вивчення і збереження культурної спадщини. Залишилися і започатковані справи, які належить завершити. На Київщині – це, передусім, створення на території колишнього Межигірського монастиря історико-культурного заповідника і перевидання Межигірського літопису.

-
1. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995.
 2. Заремба С. Нариси з історії пам'яткознавства. – К., 2002.

Унесок С. Заремби в підготовку наукових кадрів

А.Ф. Примак (Київ)

молодший науковий співробітник

Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Яскравою постаттю в літопис української науки увійшов Сергій Захарович Заремба (1947-2003), відомий пам'яткознавець, дослідник культурної спадщини українського народу, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки, перший директор Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Входив до складу наукових, мистецьких і краєзнавчих товариств як українських, так і зарубіжних; співорганізатор археологічної виставки «Трипільський світ», що експонувалась у Вашингтоні.

Будучи на посаді заступника голови УТОПІК, С. Заремба налагоджував і здійснював міжнародну пам'яткоохоронну діяльність, зокрема, між УТОПІК та Товариством Опіки над пам'ятками Польщі. Йому належить організація (на жаль, відбулася лише презентація) Всеукраїнського товариства імені академіка Миколи Біляшівського. Присутній на затвердженні Статуту названого Товариства відомий український історик, доктор історичних наук В. Чишко вірно підмітив, що, не зважаючи на складність роботи в Центрі пам'яткознавства, С. Заремба, приділяв значну увагу створенню Товариства: «Я ще раз пересвідчився, що Президія Академії Наук поступила вірно, зберігши Центр, коли відбулося злиття деяких підрозділів НАН України. Незважаючи на майже повну відсутність коштів для видавничої справи, ваш колектив щорічно представляє низку різноманітних наукових видань. Якщо Центр пам'яткознавства і далі буде так активно працювати, є повна вірогідність перетворення його в Інститут» [1]. Як бачимо, основна спрямованість С. Заремби – наукова праця. Створення науково-громадського товариства відповідало завданням Центру: «Метою Товариства пам'яткознавства є виявлення, вивчення, збереження, пропаганда пам'яток України, введення їх у науковий обіг; залучення широких верств населення до охорони рухомих і нерухомих пам'яток України як на території України, так і зарубіжжя» [2]. С. Заремба долучав до співпраці професійних пам'яткознавців та тих, хто був зацікавлений у його розвитку.

Сьогодні, з відстані років, можна сказати, що С. Заремба мав і талант педагога. Він зробив вагомий внесок у вивчення українського пам'яткознавства і користувався незаперечним авторитетом серед студентів і колег. Сергій Захарович присвятив своє життя пам'яткознавчій справі, добре розуміючи значення висококваліфікованих кадрів для розвитку цієї справи, та багато сил і часу віддавав їх підготовці. С. Заремба ніс ідеї своїх учителів і соратників – П. Тронька, Ф. Шевченка, І. Гуржія, В. Смоля, П. Коришковського, З. Першиної, М. Раковського, К. Петряєва. Завдячуючи Д. Урсу молодий С. Заремба був направлений на музейну практику до Чехословаччини. Тут він мав нагоду працювати зі знавцем української історії М. Галясом, який, в свою чергу, познайомив Сергія Захаровича в Празі з істориком-емігрантом А. Флоровським [3].

В Інституті історії АН УРСР мав велику підтримку і розуміння з боку В. Сарбея, його наукового керівника. Тема кандидатської дисертації Заремби пов'язана із дослідженням хронології українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст. Дисертаційна робота була продовжена в Московському історико-архівному інституті під керівництвом професора О. Каменцевої. Захист дисертації відбувався за дуже складних умов, С. Зарембі прийшлося подолати чимало перепон.

Доля випробовувала науковця в різних ситуаціях. Не сприймаючи в душі ідеологію ЦК партії, від якої він потерпів, викладав курс історії КПРС, у своєму лекційному курсі викладав студентам історію України на кафедрі політичних наук Київського ордена Трудового Червоного прапора інженерно-будівельного інституту. Студенти з захопленням відвідували лекції доцента Сергія Заремби. До його групи приєднувалися студенти Інституту і з інших спеціальностей. Переймаючись життям студентів, долучав їх до вивчення рідного краю, організовуючи студентські кінні козацькі походи по Київщині; вертепи, і звичайно, екскурсії до київських музеїв, вивчаючи при цьому пам'ятки історії та культури.

Остання наукова праця С. Заремби – це посібник для студентів вузів «Нариси з історії українського пам'яткознавства» (2002).

Долучав до наукової праці, зокрема, до Центру пам'яткознавства, молодих талановитих випускників вузів. Підготовка наукових кадрів завжди була в центрі уваги Сергія Захаровича. Мені випала честь працювати з Сергієм Захаровичем. Він був моїм науковим керівником кандидатської дисертації. Актуальність теми, яку він запропонував обрати,

обумовлювалась необхідністю глибокого і всебічного дослідження архівної спадщини тих її діячів, які своєю самовідданою працею сприяли збереженню самобутності українського народу, доводили його непересічність на тлі світової історії і культури. Серед цієї кагорти він виокремив саме академіка М. Біляшівського, відомого пам'яткознавця, організатора музейного та краєзнавчого руху в Україні кінця XIX – першої чверті XX ст. Будучи науковим керівником, Сергій Захарович дуже сумлінно підійшов до мого дисертаційного дослідження (збереглися його рекомендації, виписки, пропозиції); співпраця розпочалася з такого питання, можливо, на перший погляд, цікавого: «А у вас є дома окремий стіл, щоб ви могли спокійно працювати?». Але це засвідчує його чуйність, доброту, повагу. Складалося враження, що мій керівник розпочинає особисто написання дисертації, а саме: приніс підписані своєю рукою конверти до кожного розділу, рекомендував план, літературу, джерельну базу. Пропонував зосередити свою увагу та сили на дослідженні вказаної теми. Він настановляв, жартуючи: «Після захисту пишій хоч про космос».

На перше місце він ставив наукову працю. Наукова апробація роботи здійснювалась на засіданнях Вченої Ради Центру, основні положення та висновки викладалися в доповідях та наукових конференціях. На жаль, Сергій Захарович передчасно відійшов у вічність, розпочата робота під його керівництвом уповільнила хід, але має бути завершена як остання шана вченому.

Сьогоднішні «Перші Зарембівські читання» (січень 2007 р.) ще раз засвідчують актуальність дослідження різноманітних аспектів діяльності С.Заремби та опрацювання його архівної спадщини на сучасному рівні, має важливе теоретичне і практичне значення, що, в свою чергу, вимагає створення рукописного фонду С. Заремби. На сьогодні відсутні цілісні наукові роботи про наукову діяльність С.Заремби, це і буде завданням для дослідників на майбутнє.

-
1. Поточний архів Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, протокол № 10 від 24 грудня 2002 р.
 2. Там само.
 3. Український історик Сергій Заремба: документи та матеріали до біографії / Упорядк., життєпис, бібліогр. Т.І. Кішвар. – К., 2007. – С. 8.

Спогади про наставника

А.Г. Палій (Умань)

красзнавець

Під час поїздок до нашої столиці я завжди намагався хоча б на мить завітати на вулицю Січневого повстання, 21. Туди, де працював Сергій Захарович Заремба. Зустрічав він мене, не зважаючи на зайнятість, завжди надзвичайно привітно.

Окрім розмов про мої рукописи, а їх тоді було три: «Гетьман Сагайдачний», «Кошовий отаман Сірко» та «Семен Палій», які Сергій Захарович продивлявся і писав рецензії, ми вели мову й по інших питаннях, іноді надзвичайно далеких від історії козацтва. Декількома фразами перекидалися і про родину, відпочинок тощо. Іноді Сергій Захарович розповідав про свою дачу, розташовану біля Дніпра. Він казав, що навіть той короткий час, проведений на природі, наповнював його додатковою енергією. Там, за його словами, Сергій Захарович «відпочивав від розумової праці» – будиночок мав хоч і невеличкий, але надзвичайно затишний, привітний. З особливою теплотою ділився тривогами за дочку, котра на той час закінчила інститут та й поїхала працювати за кордон; згодом щиро радів і з батьківською гордістю повідомляв, що дочка готується до написання кандидатської дисертації, а потім – і про її захист.

Якось непомітно переводив розмову від справ суто родинних до професійних: «У тебе, Гнатовичу, вже стільки матеріалу досліджено і викладено на папері, що не кожному професору то під силу!»

На жаль, Сергій Захарович не може побачити результати своїх настанов, що є на сьогодні. Завдяки його порадам вийшла друком не одна книга, присвячена козацтву. Це і «Гетьман Сагайдачний», і «Кошовий отаман Сірко», і «Семен Палій – вождь козацького народу» та цілий ряд інших видань із серії «Наші великі предки». Окрім науково-популярних праць з'явився ряд художніх творів, серед них, зокрема, «Гетьман Петро Дорошенко», автором якого є академік Олександр Георгійович Чувардинський, котрий свого часу взяв участь у перевиданні моєї праці «Гетьман Сагайдачний».

Спільна праця з Сергієм Захаровичем значно розширила коло моїх друзів та соратників, серед яких і академік Валерій Андрійович Смолій,

і письменник Олександр Чувардинський, і Володимир Васильович Обухов, і Микола Олексійович Гордієнко, разом з яким ми видали книгу «Козацька спадщина».

Слід віддати шану Сергію Захаровичу за допомогу у співпраці з велимишановними працівниками УТОПІК, членом якого я є з 29 квітня 1990 р. Питання захисту та збереження пам'яток історії та культури були надзвичайно важливими і близькими як для Сергія Захаровича, так і для мене. Заглиблення в історію Черкащини та Уманщини, зокрема, поріднили мене з працівниками Уманського краєзнавчого музею, до речі, одного з найстаріших в Україні. Отож, незабаром я став членом наукової ради цього закладу, взяв участь у вивченні та розв'язанні певних завдань, присвячених трипільській культурі. Слід зазначити, що завдяки Зарембі в Умані поживавішала творча інтелігенція, з'явилося на світ чимало видань, присвячених історії рідного краю, серед них, зокрема, «Історія Уманського козацького полку», автором якої є міський голова Юрій Іванович Бордров, «Нарис історії Уманщини», яку створив колектив вчених на чолі зі Станіславом Юрійовичем Монке та ряд інших.

Якось я попросив Сергія Захаровича розповісти мені про свій родовід. Проте ця тема так і залишилась відкритою. Віднині, мабуть, навічно. А ще в Умані залишилась історична назва – Зарембова гребля. Залишився знаменитий парк «Софіївка», одним із будівничих якої був загадковий Заремба. Залишилась історична згадка про перебування в Умані мешканця на прізвище Заремба-Горжевський. Був це польський губернатор міста Умань. А ще лінгвісти кажуть, що в слові *Заремба* є сполучення з літер *-ар-*, що, на мою думку, вказує на арійське походження власника цього прізвища – Заремба. Сергій Захарович казав, що його предки походять з Північної Європи. У його прізвищі є складова частина *-зар*, що співзвучно *-сар*, згодом – *-цар*. Інша частина прізвища *-емба* (ріка). Ким же був Заремба? Арійцем? Царем? у кожного буде власна відповідь. Але підсумок єдиний – Сергій Захарович Заремба був і залишається серед нас, його ім'я шепочуть квіти і трави, котять річкові хвилі, тримають греблі і мости, віднині і довіку береже рідна матінка Земля.

Свята людина!

Світлої пам'яті Сергія Захаровича Заремби

архієпископ Володимир (Поліщук) (Київ)

член Вченої ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК,
генерал-полковник козацтва,
академік, професор, доктор філософії

Сьогодні вранці, виконуючи свій обов'язок віруючого християнина, я звершив у храмі молитвенне поминання засновника і довголітнього директора Центру пам'яткознавства – Сергія Захаровича Заремби.

І як співали у храмі: «Вічна пам'ять і пам'ять про нього з роду в рід».

З Сергієм Захаровичем ми познайомилися в Генеральній канцелярії Українського козацтва, і він мене запросив до себе на зустріч до Центру пам'яткознавства.

Після цієї зустрічі я став членом Вченої ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Варто відмітити особливі риси характеру Сергія Захаровича: це вміння бути хорошим співрозмовником – він багато знав, але вмів вислухати співрозмовника.

Велика шана до критеріїв науки. Він міг годинами оповідати про Біляшівського, Брайчевського, Куліша, про гетьманів та інші історичні постаті.

З його легкої подачі було започатковане Наукове товариство ім. М. Біляшівського. Він сам розробив проект Статуту, і вже відбулося перше організаційне зібрання. Очолювати дане Товариство було доручено мені. Оскільки організаційні питання (реєстрація, виготовлення печатки, штампу тощо) вимагають деяких коштів, то я вніс особисто 200 \$ США. Готувалися до реєстрації цього Товариства, але несподівана смерть Сергія Захаровича перервала цю справу. Після його смерті десь зникли документи створення Товариства, протоколи, Статут, а кошти використали не за призначенням.

Думаю, що тепер варто відновити створення цього Товариства, і це буде даниною нашої пам'яті і Біляшівському, і Сергію Захаровичу.

Сергій Захарович по справжньому переймався справами Центру пам'яткознавства і професійного збереження пам'яток історії, культури та архітектури нашої держави. Це було не лише його роботою, а особистою щоденною працею, і в цих питаннях у нього не було ні друзів, ні високих посадових осіб. Він не просто стукав, а грюкав у всі двері, щоб зберегти предмети нашої історії і завжди був на боці захисту національно-духовного та історичного спадку нашого народу.

На жаль, через 15 років незалежності Української держави продовжується руйнація національних пам'яток і святинь України, які є неоцінним скарбом не лише українців, але й усієї світової спільноти.

Знищення і викорчування дерев над Ближніми печерами Києво-Печерської лаври ченцями обителі і створення на цій ділянці поливного городу призвели до обвалу у Ближніх печерах. Але взамін об'єктивної відповідальності Лаврі Кабмін виділяє мільйони гривень, на які спорудили на території Києво-Печерського заповідника нову резиденцію главі Руської Православної церкви Московського Патріархату, Постійному члену Синоду Московського Патріархату – Митрополитові Володимиру (Сабодану).

Повністю знищено всі старі дерева у Почаївській лаврі (Тернопільська область), йде повним ходом будівництво багатопверхового готелю на території Лаври, що спотворює архітектурний ансамбль Почаївської лаври – унікальної пам'ятки XIII-XX ст. Але поряд з грандіозним будівництвом у Почаївській лаврі, що рухається Ставропігійним монастирем, який керується безпосередньо Московським Патріархом, майже зруйновано музей народного художника Хворостецького.

На жаль, Московський патріархат в особі УПЦ поводить з нашими пам'ятками історії немов «слон у посудній лавці», і це безкарно.

Напередодні 150-річчя з дня народження М. Коцюбинського в м. Бар Вінницької області свідомо йде руйнування будинку (колишнього музею), в якому проживав М. Коцюбинський.

Планово йде руйнація історичного острова Хортиця – колиски Українського козацтва.

Безкарно звершуються підпали історично-етнографічних будівель з їх неповторним інтер'єром у Державному музеї народної архітектури та побуту України в Пирогово.

У центрі святині України – Святій Софії розмістилися корумповані комерційні офіси можновладців, а кімнати для реставраторів там знайти не змогли.

Такі випадки у нас вже стали систематичними. Таке байдуже ставлення до національних святинь нашими урядовими, комерційними, а іноді і науковими центрами було не байдужим нашому Сергію Захаровичу. Тому я вважаю, що до правильного, науково-обґрунтованого підходу до збереження пам'яток нашої історії потрібно долучитися і нашому Центру пам'яткознавства. Не дивлячись на високі ранги посадовців, які свідомо нищать нашу історію, ми повинні сказати твердо: «Ні». Так ми збережемо авторитет нашого Центру і вважаю, що це і буде найкращим пам'ятником світлому образу Сергія Захаровича. Адже він був хорошим істориком, мудрим першовідкривачем пам'яткознавства, великим патріотом і самовідданим охоронцем історичної спадщини нашого народу.

Будьмо гідні його світлої пам'яті.

Вічна йому пам'ять!

**Діяльність Центру пам'яткознавства
з вивчення та популяризації
культурної спадщини**

О.М. Титова (Київ)

директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК,
кандидат історичних наук

Центр пам'яткознавства – це єдина в Україні науково-дослідна інституція, яка фахово і цілісно досліджує проблеми пам'яткознавства, наукові засади культурної спадщини.

Центр створено спільною постановою Президії АН України і Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПІК, Товариство) 23 травня 1991 р. [1] за сприяння тодішнього віце-президента АН України і голови УТОПІК, академіка П.П. Толочка, а також інших відповідальних працівників Президії та Товариства. Тією ж постановою директором Центру було призначено С.З. Зарембу, який одночасно був заступником голови УТОПІК. Беззмінно очолюючи Центр до останнього дня свого життєвого буття (до січня 2003 р.), Сергій Захарович обґрунтував виділення пам'яткознавства в окрему наукову дисципліну, підготував поки єдине у вітчизняній історіографії дослідження з історії і теорії українського пам'яткознавства [2], що стало зайвим доказом доречності створення такої науково-дослідної установи.

Метою організації Центру пам'яткознавства було поєднання теоретичних розробок академічної науки з їх практичною реалізацією у безпосередній пам'яткоохоронній діяльності всеукраїнської громадської організації. Головним завданням було визначено здійснення фундаментальних і прикладних досліджень з метою одержання нових знань у галузі пам'яткознавства й охорони культурної спадщини, розробка проектів нормативних документів, методичних рекомендацій з питань збереження і використання пам'яток [3].

Прикладні розробки Центру та його практична діяльність спрямовані на вирішення завдань вивчення і популяризації нерухомої та рухомої культурної спадщини України.

Указані завдання Центр утілює в науково-дослідних темах, що затверджуються й фінансуються Президією НАН України, а також пам'яткоохоронних програмах УТОПІК. Останні фінансуються з держ-

бюджету через Міністерство культури і туризму України, науково-методичне ж керівництво цими програмами здійснює саме Центр пам'яткознавства. Для координації пам'яткоохоронних програм створюються тимчасові творчі колективи, до яких залучаються не тільки співробітники Центру, а й науковці з інших споріднених організацій, зокрема, Інституту історії України, Інституту археології України, різних музейних установ тощо. Таким чином, розробляються теоретико-методичні засади пошуку, вивчення і збереження об'єктів рухомої та нерухомої культурної спадщини, історико-культурних заповідників, заповідних територій, музейної діяльності, аналізується вітчизняний і зарубіжний пам'яткознавчий досвід; вивчаються актуальні теоретичні та методичні питання пам'яткознавства як наукової дисципліни, методика пошуку й охорони пам'яток історії та культури, комплексного дослідження багатопрофільних пам'яток; розробляються науково-методичні принципи створення банку даних культурної спадщини України, державного регулювання обліку культурних цінностей; визначаються перспективні напрями подальшої пам'яткоохоронної діяльності; теоретико-методичні наукові розробки Центру знаходять практичне застосування при вирішенні сучасних проблем збереження та відтворення пам'яток історії та культури.

Серед провідних тем, які досліджують фахівці Центру, що, в основному, мають прикладне значення, зокрема, можна назвати наступні:

- історія й теорія пам'яткознавства;
- кам'яне, дерев'яне зодчество;
- пам'ятки архітектури і містобудування, історичні ландшафти;
- пам'ятки археології, проблеми їх консервації та музефікації;
- діячі пам'яткознавства;
- сворення реєстру пам'яткознавців України;
- створення каталогу пам'яток історії та культури;
- пам'ятки науки і техніки, методика створення профільних музеїв;
- музеєзнавство;
- церковне пам'яткознавство (зокрема, історія церков і монастирів);
- некрополі України (історичні кладовища й окремі поховання);
- пам'ятки національних меншин;
- нерухомі пам'ятки і пам'ятні місця українського козацтва;
- проблеми топонімики й історичної картографії;
- популяризація культурної спадщини;

- розробка методичних засад роботи з молоддю в галузі пам'яткознавства через МАН, кафедру охорони культурної спадщини і музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтва (викладається дисципліна «Пам'яткознавство» – Центр багато років є базовою установою для проходження практики студентів IV, V курсів вказаного вищого навчального закладу).

Так, наприклад, у 2006 р. Центр виконував наступні науково-дослідні теми:

- практика застосування теоретико-методичних засад збереження культурної спадщини України;
- розробка методики створення реєстру некрополістичних пам'яток України;
- створення електронної бази даних щодо нерухомих пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст.

Усього за 16 років існування Центру пам'яткознавства розроблялося близько 10 науково-дослідних тем.

Центр разом із відповідними структурами УТОПІК займається підготовкою пропозицій до загальнодержавних пам'яткоохоронних програм, розробкою проектів нормативних документів у сфері охорони та збереження культурної спадщини (наприклад, створюється облікова документація – облікові картки на об'єкти культурної спадщини), проведенням експертизи відповідних програм, концепцій загальнодержавного та регіонального рівню.

Співробітники Центру брали участь у підготовці Закону України про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки, Закону України про зміни та доповнення до закону України про охорону культурної спадщини, певної кількості підзаконних актів [4].

Завдяки теоретико-методичним розробкам і впровадженню їх в практичну діяльність Центру вдалося створити мережу музеїв науково-технічного профілю та законодавчо закріпити науково-технічні об'єкти як окремий вид пам'яток культурної спадщини [5].

За останній рік співробітники Центру провели низку експертних оцінок проектів нормативних пам'яткоохоронних документів:

- з питань діяльності національних історико-культурних заповідників;
- державної програми «Золота підкова Черкащини»;
- державної програми «Збереження і використання пам'яток де-

- рев'яної сакральної архітектури на 2006-2011 рр.»;
- державної програми «Збереження і використання замків на 2006-2011 рр.»;
- матеріалів до Дня Уряду у Верховній Раді України з проблем культурної спадщини;
- стосовно ситуації на Південнобузькому Гарді;
- про створення історико-культурного заповідника у м. Ніжині;
- з визначення дати заснування населених пунктів (міст Донецька, Умані, с. Лисинки на Черкащині);
- про окремі пам'ятки архітектури, історії (садибу Сумовських у м. Сумах, пам'ятника січовим стрільцям в м. Бердичеві, садибу Кочубинських у м. Барі) [6].

Певним підсумком наукових досліджень, звичайно, є підготовлені й опубліковані видання. Більшість з них є серійними чи періодичними і здійснюються спільно з іншими пам'яткознавчими організаціями, в першу чергу – з УТОПК.

Так, у 1992-2002 роках видавався поновлений стараннями якраз Центру пам'яткознавства часопис «Київська старовина» (6 випусків на рік). Інші серійні видання Центру пам'яткознавства: «Некрополі України», «Пам'ятки археології», «Українці за межами рідної землі»; «Відлуння віків» (2 номери на рік, до 2004 р. – «Вісник»); щорічники – «Праці Центру пам'яткознавства» (з 2005 р. два числа на рік, всього – 12 випусків), «Ніжинська старовина» (в роботі 6-й випуск), «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (з 1992 р., 15 випусків), «Київ. Роки, події, люди... Календар знаменних дат і подій» (із Київською міською організацією УТОПК), «Український технічний музей» (6 випусків із Політехнічним музеєм, Асоціацією музеїв технічного профілю) й інші; підручники В.Й. Борисенка та С.З. Заремби «Україна козацька», С.З. Заремби «Нариси з українського пам'яткознавства»; колективного підручника «Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.».

Усього за 15 років існування Центру вийшло понад 100 різних видань. Тільки у 2006 р. – 125 публікацій, із них 22 монографії та збірки, загальним обсягом 193 друк. арк.

Спільно з УТОПК, іншими спорідненими установами Центр проводить наукові, науково-практичні конференції і семінари, круглі столи. За роки існування – понад 60, серед них:

- Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні (проведено 16);

- Актуальні питання історії техніки (6);
- Український технічний музей: історія, досвід, перспективи (6);
- Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті (2);
- Східні слов'яни. Мова. Історія. Культура (4);
- Музейні читання (14).

Другий рік Центр є співорганізатором Пам'яткознавчих дискусій, на яких фахівці обговорюють найактуальніші проблеми пам'яток історії та культури. Проведено вже 5 таких зібрань. Записи таких дискусій оприлюднюються черед спільний Інтернет-сайт УТОПК і Центру пам'яткознавства – Пам'яткоохоронний ресурс «Відлуння віків» (адміністратор сайту І.В. Дивний).

Як засвідчує багаторічний досвід діяльності Центру, співпраця наукової установи з організацією, що опікується практичною роботою зі збереження пам'яток є справою вельми корисною. Це проявляється також у співпраці регіональних відділень Центру (Східнорегіонального в м. Харкові, керівник – доктор історичних наук, професор С.І. Посохов; Бахмутського – у Донецькому регіоні, керівник – кандидат історичних наук С.Й. Татаринов; Кримського в м. Сімферополі, керівник – доктор історичних наук, професор А.А. Непрмнящий) із відповідними місцевими осередками УТОПК, при цьому представники Центру працюють, переважно, на громадських засадах. Співробітники регіональних відділень Центру вивчають проблеми охорони і збереження пам'яток східного, центрального, кримського регіонів України. Зокрема, здійснюється експедиційна робота з обстеження пам'яток археології, проводиться виявлення і постановка на облік пам'яток архітектури тощо. Активна також їх видавнича робота. Наприклад, фахівці Кримського відділення спільно з робочою групою з підготовки Зводу пам'яток історії та культури по Автономній Республіці Крим підготувало статті до каталогу нерухомих пам'яток Сімферополя, Алушти, Євпаторії. Станом на кінець 2006 р. ними практично завершена підготовка видання з історії пам'яткоохоронної діяльності в Криму в ХХ ст.

Після внесення Постановою президії ВАК України видання «Праці Центру пам'яткознавства» до переліку фахових видань з історичних наук та мистецтвознавства, започаткований в Центрі науковий напрям – пам'яткознавство також отримав офіційне визнання ВАК – наказом від 29 травня 2006 р. № 263 введено нову спеціальність –

пам'яткознавство (шифр 17.00.08).

Відтак, у діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК окреслюються певні нові контури й перспективи, типологічний і тематичний спектр досліджень, а саме:

- у розробці пам'яткоохоронних законодавчих і нормативних документів;
- у наданні консультативної та методичної допомоги державним установам і громадським організаціям щодо виявлення, обстеження, музеєфікації, консервації, відновлення, використання пам'яток;
- у розробці інноваційних культурологічних проєктів із проведення охоронних обстежень пам'яток, комплексів, заповідників, музеїв просто неба, національних парків;
- з прискорення пам'яткознавчих досліджень цілісних комплексів об'єктів культурної спадщини, історичних і культурно-історичних ландшафтів, комплексних пам'яток, виходячи з нерозривного зв'язку культурної та природної спадщини;
- з розширення типологічного і тематичного спектру пам'яткознавчих досліджень – пам'яток природи, індустріальної архітектури, некрополістичних пам'яток, пам'яток науки і техніки, з проблем оптимізації туристично-господарського використання пам'яток;
- з популяризації ролі та значення пам'яток у подальшому розвитку України через проведення навчально-виховної роботи тощо.

-
1. Заремба С.З. До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 3-4.
 2. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995.
 3. Поточний архів Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
 4. Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: зб. Документів (2-е видання) / Автори-упорядники Левада М.Є., Пархоменко М.Т., Титова О.М. – К., 2006.
 5. Там само. – С. 161.
 6. Поточний архів Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.
 7. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька: навчальний посібник. – К., 1993.
 8. Археологія доби українського козацтва // XVI-XVIII ст. (Д.Я. Телегін (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Титова, І.К. Свєшніков та ін.: навч. посібник. – К., 1997.
 9. Заремба С.З. Нариси з українського пам'яткознавства. – К., 2002.

Основи книжкового пам'яткознавства

Г.І. Ковальчук (Київ)

завідувач відділу стародруків та рідкісних видань
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
доктор історичних наук, професор

Пам'яткознавство, як довів саме Сергій Захарович Заремба [1], належить до типу комплексних наукових дисциплін, оскільки вивчає не тільки різні пам'ятки – археологічні, архітектурні, етнографічні, картографічні та багато інших, але й застосовує різні методи досліджень в залежності від типу пам'яток. Усі пам'ятки історії та культури поділяються, як відомо, на рухомі та нерухомі. Основна увага в пам'яткознавстві традиційно приділяється нерухомим пам'яткам історії та культури. Серед рухомих пам'яток у пам'яткознавчих документах і публікаціях часто називають «старовинні рукописи та рідкісні видання», хоча детальніше це поняття не розкривається.

Безумовно, книги, особливо рукописні, стародруки, рідкісні та цінні видання XIX-XX ст., примірники з автографами видатних історичних особистостей або, скажімо, книжки в коштовних аматорських оправках є культурними цінностями, невід'ємною частиною нашої історико-культурної спадщини, тобто повинні бути об'єктом пам'яткознавства. Практика давно довела, що до таких книжок має бути особливе ставлення – як до предметів національного чи світового надбання, що мають високу історичну, наукову, художню, матеріальну цінність і вартість. Книжкові пам'ятки мають явну специфіку, котра відрізняє їх від інших видань, особливо сучасних масових книжок.

Якщо дослідженням зображувальних пам'яток займається, поряд з пам'яткознавством, мистецтвознавство, фонодокументів – музикознавство, рукописних документів – палеографія, дипломатика, архівознавство та археографія, рукописних книг – кодикологія та кодикографія, то спеціальної наукової дисципліни та назви для відповідної практичної діяльності щодо роботи з книжковими пам'ятками до останнього часу не було. Традиційно питання обліку, розміщення, каталогізації, систематизації, збереження книжок у спеціальних установах розглядало бібліотекознавство. Але книги, що є пам'ятками певної історичної доби, культури певного народу чи регіону, заслуговують на більш прискіпливу увагу, ніж звичайна видавнича продукція. Не лише зміст книжок, як

це відбувається стосовно сучасних масових видань, повинен розкриватися в інформаційних джерелах щодо книжкових пам'яток. Цінність стародруку чи, наприклад, підносного, подарункового видання XIX ст. становить не тільки зміст книги, але і її зовнішній вигляд, матеріали, з яких вона виготовлена, мистецька оправа, гравюри видатного художника, історія підготовки книги до видання, історія її побутування (читання) в суспільстві та багато іншого. Такі книжки потребують комплексного вивчення як і будь-яка інша пам'ятка культури, іншими словами – як об'єкт пам'яткознавства. Саме тут пам'яткознавство і книгознавство, точніше – історія книги, історія книжкової культури, що досліджують окремі, видатні за різними ознаками, книжки та історично значимі книжкові колекції, відповідні фонди, що зберігаються в архівах, бібліотеках чи музеях, відчутно перетинаються.

Таким чином, книга (не будь-яка, а та, що становить за різними ознаками пам'ятку історії та культури) має розглядатися в пам'яткознавстві в ряду інших пам'яток – архітектурних, живописних, монументальних, археологічних та ін. Ніхто, власне, і не заперечує проти цього, але окрім проголошення даної тези справа не йде. Тому потрібна ініціатива тих, хто займається саме книжковими пам'ятками, щоби об'єднати зусилля пам'яткознавців і книгознавців, оскільки в плані виявлення, зберігання, пропаганди пам'яток завдання спеціалістів різних установ і відомств аналогічні. Зокрема, як відмічав С.З.Заремба [2], до завдань наукового пам'яткознавства входить складання реєстру пам'яток, паспортизація і каталогізація, складання історико-краснознавчої бібліографії. Але ті самі проблеми стоять перед бібліотекарями, архівістами, музейниками. Необхідно укладати наукові каталоги книжкових пам'яток і короткі облікові відомості з них передавати до Державного реєстру національного культурного надбання. Варто підкреслити, що пам'ятками в світі найчастіше вважають саме ті, що занесені до спеціальних списків (реєстрів) [3]. Внесення до реєстру означає надання правового статусу пам'ятці історії та культури. Знову-таки, дане положення на пряму стосується укладання Державного реєстру книжкових пам'яток як окремого розділу загального Державного реєстру національного культурного надбання. Це ще раз переконує, наскільки близькими є завдання спеціалістів по роботі з рідкісними та цінними книгами і тих, хто опікується пам'ятками інших видів.

Пам'яткознавство у своїй практичній діяльності виробляє засади реставрації, консервації, правила утримання (зберігання) пам'яток. І знову-таки, це актуально для книжкових пам'яток, де б вони не переховувалися – в бібліотеках, музеях чи архівах. Головним тут є збереження автентичності пам'яток, т.зв. музеєфікація, переведення пам'яток на особливі умови зберігання, захист від руйнувань, пошкоджень, обмеження масового доступу до оригіналів через виготовлення адекватних копій. До книжкових пам'яток поняття дублетності не застосовується, їх списання з державних фондів не допускається, оскільки книжкова пам'ятка, раритет – предмет особливий. І тому, що рідкісний (втрата унікальної давньої книжки може виявитися для людства проваллям у колективній пам'яті), і тому, що з часом набуває підвищеної цінності, і тому, що становить значну матеріальну вартість.

Якщо існує явище, в даному випадку – книжкові пам'ятки, котрі, в цілому, давно та активно вивчаються як спеціалістами, так і бібліофілами, то рано чи пізно повинна утворитися наукова дисципліна, в рамках якої дане явище буде вивчатися комплексно. На нашу думку, настав час, тобто є значна наукова й практична база досліджень для оформлення даної галузі знань. Ми переконані, що вивчати їх повинна спеціальна дисципліна, названа нами *книжкове пам'яткознавство*. На наше переконання, книжкове пам'яткознавство належить, з одного боку, до циклу історико-книгознавчих дисциплін, оскільки вивчає книги, переважно давні, а з другого боку – до комплексу пам'яткознавчих дисциплін, оскільки книги – це дійсно пам'ятки історії та культури, без яких адекватно уявити розвиток цивілізації, історії та культури світу неможливо. Іноді саме вони містять єдину інформацію про зниклі архітектурні споруди, цілі міста; фіксують портрети історичних особистостей, доносять описи зразків прикладного мистецтва тощо.

Проведене нами свого часу дослідження проблеми [4], розгляд історії, теорії та практичної діяльності з рідкісними й цінними виданнями (книжковими пам'ятками) свідчить про об'єктивне формування книжкового пам'яткознавства як окремого напрямку книгознавчої роботи в бібліотеках і спеціальної галузі знань, з тенденцією виокремлення у відносно самостійну дисципліну, що ґрунтується на засадах загального пам'яткознавства.

Отже, книжкове пам'яткознавство – це комплекс теоретичних і практичних знань щодо рідкісних і цінних книг або книжкових пам'яток. Ядром цієї системи знань є сукупність критеріїв визначення

рідкісності та цінності книжок, відповідний понятійний апарат, нормативно-правова база наукової експертизи, організація фондів книжкових пам'яток, їх належний облік, адекватна система зберігання та єдині засади формування інформаційного ресурсу про них.

Основним об'єктом книжкового пам'яткознавства є самі книжкові пам'ятки або, іншими словами, книги – пам'ятки історії та культури: рукописні книги, стародруки, рідкісні та цінні видання XIX-XX ст., а тепер уже, можливо, й XXI ст. Запроваджений для цих категорій книг термін «книжкова пам'ятка» (російською «книжный памятник») дозволяє поставити книгу в один ряд з іншими пам'ятками історії та культури, якими, на відміну від книжок, займається пам'яткознавство. Формулювання поняття «книжкова пам'ятка» базується на прийнятому в науковій літературі визначенні «пам'ятка культури», оскільки книжкова пам'ятка, без сумніву, є різновидом пам'яток культури. Під пам'ятками культури, звичайно, розуміють об'єкти, які мають історико-культурну цінність і становлять частину культурного спадку країни, народу, людства. На перший план тут висувається цінність, яка усвідомлюється суспільством, як правило, з часом. Цінність книжкових пам'яток визначається характеристиками двох складових книги – самого твору та способу його матеріального втілення (видання). В цьому полягає своєрідність книжкових пам'яток і складність виділення їх критеріїв. У першу чергу, це стосується визначення, чи є дана книга книжковою пам'яткою або, іншими словами, пам'яткою історії та культури своєї епохи. Як відомо, книга – це складний компонент культури, це пам'ятка в пам'ятці: відділяти зміст книги від його матеріального втілення неможливо та й неправомірно. Своїм змістом книга могла вплинути на хід історії, але її зовнішній вигляд може бути достатньо скромним, непрезентабельним, і фондохранителі часто не усвідомлюють, яка цінність знаходиться у них в руках. З іншого боку, тільки яскраво ілюстровані видання далеко не завжди є шедеврами книжкового мистецтва, хоча на перший погляд можуть здаватися чимось надзвичайно рідкісним і видатним.

Таким чином, книга може бути видатною пам'яткою літератури завдяки цінності змісту тексту при достатньо посередньому поліграфічному виконанні або ж навпаки, може бути шедевром художнього оформлення та поліграфічного виконання пересічного, нічим невидатного тексту. Книжковою пам'яткою, безумовно, є зразок мистецтва книги певної епохи, як-

що це шедевр поліграфії чи книжкового оформлення, але не менш важливим є й те, як дана книга чи масив книжок представляють книжкову культуру певної епохи в цілому. Це різні речі, при всій подібності формулювань. З історичної точки зору характерні, типові особливості видавничого оформлення книжок у певний період не менш важливі, ніж окремі шедеври. Наприклад, широкі поля першодруків або скромні, без титульних відомостей, оправы чи обкладинки книжок XVIII ст., характерні саме для цих періодів, становлять культуру книговидання даної епохи. Тому вони повинні зберегти первісний вигляд як пам'ятка свого часу.

Проте цінність пам'ятки цим не вичерпується. Традиційно бібліофілами, а пізніше бібліотекарями враховувався факт, наскільки рідкісною є та чи інша книга, тобто скільки примірників від тиражу даного видання існує. Невипадково термін «рідкісна книга» є історично першим для визначення категорії цінності. Тут має значення й малотиражність видання, тобто первісно закладена рідкісність примірників, а також інформація про знищення всього тиражу чи значної його частини в силу різних причин.

Рідкісність книги – це в якійсь мірі кількісний показник, визначити який можливо буде, сподіваємося, з часом, коли будуть створені зведені каталоги окремих категорій видань, наприклад: інкунабул, палеотипів, кириличних стародруків тощо. Такі каталоги покликані виявити репертуар книговидання певної епохи. В цьому сенсі рідкісний, можливо, унікальний примірник має величезне значення для відтворення повної картини книговидання даного періоду. Але це, знов-таки, далеко не єдиний показник, який може зробити книгу історичною пам'яткою. Книга може бути рідкісною, але не цінною, й навпаки. Необхідно враховувати різні критерії цінності. Отже, цінність пам'ятки залежить від важливості її змісту, якості матеріалів, мистецтва виконання та кількості примірників.

В ідеалі, книжковими пам'ятками є видання, в яких органічно поєднуються цінні в науковому, літературному, історичному чи іншому розумінні тексти з чудовим оформленням, тобто видання становить взірєць книжкової культури: не тільки духовну, але й матеріальну пам'ятку. Серед критеріїв, за якими видання може бути віднесено до категорії книжкових пам'яток, називають перші (прижиттєві) твори, пізніше визнані класичними; книги, які найповніше представляють свою епоху, тобто є пам'ятками історії; книги – пам'ятки мистецтва, оформлені видатними художниками, незалежно від стилю чи техніки виконання; перші чи незвичайні зразки різних технік друку; книги незвич-

них форматів, на різних матеріальних носіях. Книжковою пам'яткою може бути окремий примірник видання – з автографом видатного діяча, з цікавими маргінальними записами, цінними екслібрисами, в унікальних оправах, з додатковими вклейками і т. п. Особливу категорію складають, повторимося, рідкісні у фізичному сенсі книги: нелегальні, заборонені цензурою видання; малотиражні, особливо бібліофільські видання; книги, основний тираж яких з різних причин був знищений.

Книжковими пам'ятками можуть бути певні книжкові колекції, зібрання, бібліотеки в цілому – як зібрання одиничних книжкових пам'яток чи як пам'ятка книжкового зібрання свого часу, тобто сукупна пам'ятка культури певної епохи. Це можуть бути абсолютно різні колекції – тематичні, краєзнавчі, персональні, видання певної установи, книжки з автографами видатних особистостей, приватні бібліофільські зібрання рідкісних книг тощо.

Вважаємо, що дослідження книжкових пам'яток – це реальний напрям для розвитку історичного книгознавства, і, одночасно, це специфічна галузь пам'яткознавства, свого роду галузеве чи спеціальне пам'яткознавство. І книгознавство, і пам'яткознавство не повинні бути схоластичними науками, відірваними від практичних, конкретних досліджень джерел, у даному випадку – цінних книжок.

Запропонована концепція книжкового пам'яткознавства включає, з одного боку, всі найбільш раціональні аспекти теоретичних книгознавчих, бібліотекознавчих, бібліофільських і пам'яткознавчих концепцій, а з другого – спрямована на безпосереднє застосування науково обґрунтованих підходів і методів роботи з рідкісними й цінними книгами у практиці діяльності з фондами книжкових пам'яток. Теоретична база стає підґрунтям практичної роботи у відділах рідкісних книг наукових бібліотек, а також досліджень книжок – пам'яток історії та культури взагалі. Таким чином, книжкове пам'яткознавство можна, як прийнято в пам'яткознавстві загалом, поділити на теоретичне й практичне.

До завдань книжкового пам'яткознавства, як уже зазначалося вище, входить укладання ґрунтовних наукових каталогів рідкісних і цінних книг, які зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях, і на їх основі – Державного реєстру (коротких облікових відомостей) одиничних книжкових пам'яток, паспортизація відповідних колекцій та зібрань і їх державна реєстрація на колекційному рівні. Внесення до реєстру означає надання правового статусу книзі чи книжковій колекції як пам'ятці

історії та культури. У рамках книжкового пам'яткознавства відбуваються наукові дослідження самих книжок – пам'яток історії та культури як джерельної бази для наступних узагальнень у різних галузях історичної науки, філології, філософії, культурології тощо.

Отже, книжкове пам'яткознавство може розглядатися як комплексна наукова дисципліна, що поєднує певні здобутки та методи історичної науки, пам'яткознавства, книгознавства, архівознавства, історії книги, бібліотекознавства, бібліографознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства та інших спеціальних історичних дисциплін, а також наукових засад реставрації та консервації. Об'єктом виступають книжкові пам'ятки, які виділяються за певною системою критеріїв. Предметом і основними завданнями книжкового пам'яткознавства є виявлення, вивчення та зберігання книжкових пам'яток у фондах бібліотек, музеїв, архівів, їх популяризація, укладання реєстрів та каталогів пам'яток, паспортизація колекцій.

Книжкове пам'яткознавство має дуалістичний характер, оскільки одночасно є частиною пам'яткознавства та книгознавства. Як частина загального пам'яткознавства воно може бути визначене як спеціальне пам'яткознавство, а як частина книгознавства становить історико-книгознавчий напрям у бібліотекознавстві. Як система знань і галузь діяльності книжкове пам'яткознавство цілком поширюється на архівну та музейну сфери діяльності, хоча вони й мають свою пам'яткознавчу специфіку.

-
1. Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С. 7.
 2. Заремба С.З. Там само. – С. 11.
 3. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1990). – К., 1991. – С. 204.
 4. Ковальчук Г.І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ століття: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – 485 с.

**Співспрямованість наукових функцій
книгознавства і пам'яткознавства**

І.В. Тимошенко (Київ)

докторант

Київського національного університету
культури і мистецтв

Важливою складовою комплексного дослідження питань науки, розуміння її природи і функцій є розробка методологічних, світоглядних, соціально-філософських проблем, проблем взаємозв'язків і взаємообумовленості процесів диференціації та інтеграції, міждисциплінарних зв'язків.

Інтеграційний характер сучасної міжнаукової взаємодії дозволяє досліджувати функціональну спорідненість наук, що мають спільну гуманістичну сутність і суб'єкту направленість. Суб'єктом книгознавства і пам'яткознавства є людина з її неповторним духовним світом, матеріальними та інформаційними потребами.

Книгознавство – це комплексна наука про книгу і книжкову справу або приведене у систему наукове знання про книгу як явище соціальної дійсності, про сутність книги, про логічні та історичні способи і закономірності її існування, руху, розвитку і функціонування в тій чи іншій сфері книжкової справи [2, с. 203]. Книгознавство поєднує споріднені, тісно пов'язані, відносно самостійні дисципліни книгознавчого циклу. До них належать: наука про видавничу справу як галузь, що досліджує проблеми відбору для відтворення, розмноження і поширення творів, їх підготовку до друку; наука про книжкову торгівлю (бібліополістика) як галузь книжкової справи, що досліджує проблеми популяризації і поширення творів друку [8, с. 304]. Важливою складовою книгознавства є «вивчення читача у зв'язку з книгою і книги у зв'язку з читачем» [1, с. 78], тобто – читачезнавство. Більшість книгознавців включає до складу книгознавчої науки також бібліотекознавство і бібліографознавство, проте в останні роки ці дисципліни набули самостійного статусу і взаємодіють з книгознавством лише у визначених окремих напрямках. Факти і явища, що стосуються книги і книжкової справи, розглядаються в історичному, сучасному і прогностичному станах. Всі науки книгознавчого комплексу вивчають власні об'єкти з історичної, теоретичної і методичної точки зору. Структура книгознавства видозмінювалася в процесі історичного і наукового розвитку, але більшість науковців ви-

діляє загальне і спеціальне, інколи – галузеве (особливе) книгознавство. До загального книгознавства можна віднести теорію книгознавства, історію книги та історію розвитку книгознавчої думки, типологію книги, методологію книгознавчих досліджень. Загальне (теоретичне) книгознавство виконує функції теоретико-методологічної надбудови для різних дисциплін книгознавчого змісту, забезпечує системність теоретичних узагальнень, надає їм прогностичного спрямування та отримує від них фактографічний матеріал для теоретичного опрацювання.

Спеціальне книгознавство є комплексом наук, що пов'язані спільним об'єктом та подібними завданнями, і включає низку дисциплін, які досліджують різні аспекти створення, видання, поширення і сприйняття відомих форм книги. Це можуть бути такі дисципліни як історія, теорія, практика редакційно-видавничої справи, поліграфія і наука про мистецтво книги, бібліотечне книгознавство, бібліотерапія, кодикологія, книжкове пам'яткознавство, бібліофілознавство та інші. Подібна структура дає можливість залучати до кола інтересів спеціального книгознавства традиційні і нові дисципліни книгознавчого змісту без розподілу їх на групи за значенням та розглядати їх як суміжно-федеративні.

Такий підхід надав би можливість вирішити глобальну проблему визначення книгознавства і примирити прихильників визначення його як комплексної науки і комплексу наук. Енциклопедичне визначення книгознавства [9, с. 253] надає подвійне тлумачення самому поняттю книгознавство, і цей подвійний зміст тягнє над системою книгознавчого знання з 80-х років ХХ ст. Тому, можливо, слід визначати загальне книгознавство як комплексну галузь знання, а спеціальне – як комплекс наукових дисциплін.

Як визначав С.Заремба, пам'яткознавство – це комплексна наукова дисципліна, яка вивчає пам'ятки історії та культури, пропагує їх, виробляє засади їх реставрації, реабілітації, консервації в історико-природньому середовищі та в окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях) [5, с. 10]. Пам'яткознавство можна поділити на чотири основні напрями: наукове, практичне, громадське і державне. Наукове пам'яткознавство «включає цілий комплекс наукового вивчення пам'яток, їх пропаганду, діяльність установ, товариств, музеїв, інших науково-творчих структур у плані виявлення, збереження, вивчення і пропаганди пам'яток» [6, с. 8]. Сюди включається складання реєстру пам'яток, паспортизація і каталогізація, складання історико-красознавчої бібліографії [5, с. 11].

Об'єктом книгознавства є система, що включає три взаємопов'язані елементи: книга – книжкова справа – читач [1, с. 55]. Книгознавство вивчає системний об'єкт як упорядковану сукупність складових елементів в цілому і в межах кожної наукової дисципліни, що входить до книгознавчого комплексу з урахуванням конкретних наукових завдань. Системність об'єкта дозволяє виявляти загальне і особливе в структурі певної науки, використовувати спільність методів і підходів. Водночас всі дисципліни визначаються власним рівнем аналізу об'єкта, застосовують власну методологію і є цілком самостійними і самодостатніми для реалізації власних цілей.

Типологізація типів рухомих пам'яток науки і техніки за способом кодування вміщеної інформації на речові, образотворчі, писемні, фонофотопам'ятки і пам'ятні місця дала можливість виявити внутрішні зв'язки між ними і розкрити притаманні їм особливості та якості [5, с. 14]. Пам'яткознавство вивчає історико-книгознавчі аспекти книги в межах наукової дисципліни «книжкове пам'яткознавство», яка має міждисциплінарний характер. Предметом книгознавства є узагальнена теоретична модель способу виявлення сутності, закономірностей, форм розвитку книги як явища соціальної дійсності [2, с. 181]. Головна складова предмета книгознавства – книга набуває в пам'яткознавстві визначення рухомої пам'ятки науки і техніки світового, національного, регіонального та місцевого рівня.

Перетинання деяких аспектів предмета обох наук, їх комплексність дають змогу досліджувати взаємодію на функціональному рівні – теоретичну, світоглядну, прогностичну і методологічну функції. Поняття «функції» визначається у філософії як «обов'язок», «коло діяльності». Влучне визначення функцій належить Гете – «це існування, що мислиться нами в дії» [12]. Функції визначають і характеризують ту роль, яку наука виконує по відношенню до суспільства, та є сукупністю наслідків соціальної діяльності, спрямованих на досягнення певного ефекту.

Вважається, що теорія – це система основних ідей у тій чи іншій галузі знання, єдність знання, в якому факти і гіпотези поєднані у певну цілісність. Теоретична функція притаманна обом наукам через систематизацію всього наявного знання, а дослідження проблем і фактів відбувається на основі наявних ідей, концепцій. Опис, аналіз, прогноз – це основні компоненти теоретичної функції. Головним у теоретичній діяльності є пояснення, що ґрунтується на встановленні зв'язків між но-

вими фактами, явищами та існуючим знанням. Нові дані можуть включатися у вже існуючу теоретичну конструкцію або викликають необхідність створення нової теоретичної системи [7, с. 29]. В процесі пояснення нових фактів і проблем можуть виникнути наступні ситуації:

- нові факти можуть бути пояснені в межах існуючої системи понять;
- нові факти вимагають для свого опису введення нових термінів і понять, що створює проблему співвідношення з раніше прийнятими термінами і поняттями та визначення для них місця у попередній теорії;
- нові факти і проблеми потребують для свого пояснення створення спеціальної теорії, що виходить за теоретичні і змістовні межі існуючої раніше системи понять. У цьому випадку можливий конфлікт старих і нових теоретичних уявлень, але нова теорія не вступає у протиріччя з попередньою;
- нові проблеми потребують рішучого перегляду вихідних положень попередніх теоретичних знань [7, с. 30].

Для теоретичного розвитку книгознавства на сучасному етапі актуальним є теоретичне осмислення і наукове обґрунтування фундаментальної проблеми науки про книгу і книжкову справу – філософії книгознавства як мета теорії всього книгознавчого комплексу наук в межах філософії наукового знання в цілому. За твердженнями науковців, до досягнень книгознавства, як науки, можна віднести розробку теорії та методології книги і книгознавчого пізнання, дослідження проблем електронної книги в контексті книгознавства, теоретичних аспектів дизайну, системно-інформаційної моделі видань [4, с. 182].

Прогностична функція тісно пов'язана з теоретичною, бо полягає у розробці основ та методів передбачення існування і функціонування науки в майбутньому. Прогностична функція органічно притаманна науковим системам знання. Зміст і ступінь реальності передбачуваного визначається історичним досвідом, наявними знаннями, уявленнями і планами, можливість реалізації яких залежить від майбутніх поколінь [3, с. 225]. Здійснення даної функції базується на логіці конкретних тенденцій та реальних закономірностях наукового рівня організації, планування ефективного управління, забезпечення матеріальною базою.

Розвиток новітніх засобів масової та науково-технічної інформації, комп'ютерних технологій і комунікаційних мереж може обумовити, на думку деяких науковців, процес «згортання» книговидавання і заміни книги електронними засобами та проблему втрати книгою свого чільного положення в інформаційній сфері. Тому актуальним завданням

для книгознавства є прогнозування розвитку книговидання в умовах інформатизації українського суспільства, порівняльний аналіз книжкових процесів в Україні та світової інформатизації в контексті проблеми вільного часу, визначення ступеню впливу інформаційних технологій і комп'ютеризації на розвиток книговидання [11, с. 10-11]. Такий напрям у книгознавстві отримав назву «діяльнісно-прогностичного» [4, с. 177]. Його завданнями є не тільки здійснення статистичного і бібліографічного моніторингу, але й надійне прогнозування на базі соціологічних опитувань, формування чітких рекомендацій по зміні типово-видової структури випуску книг для забезпечення оптимальних напрямів видання книг і їх розповсюдження.

Для пам'яткознавства необхідні наукові прогностичні дослідження можливостей існування та використання нерухомих пам'яток в умовах зміни кліматичних умов, загрози руйнування через необґрунтовану господарську діяльність. Слід домагатися більш широкого залучення засобів сучасних інформаційних технологій для збирання, обробки та застосування інформації про пам'ятки історії, культури, науки та враховувати вплив цих технологій на розвиток всієї науки. Надзвичайно актуальною проблемою є створення загальнодержавної електронної бази даних рухомих і нерухомих пам'яток з класифікацією їх за типами та значенням.

Методологічна функція у книгознавстві реалізується через застосування системи методів для вивчення книги як матеріально-духовної цілісності в контексті історичного існування, сучасного і перспективного функціонування, в її прямих і опосередкованих зв'язках з читачами, у динаміці процесів книжкової справи. Метод у його філософському значенні є способом відтворення у мисленні досліджуваного об'єкту, засіб його вивчення, пояснення, виявлення закономірностей. У книгознавстві використовують загальнонаукові і спеціальні методи досліджень, що поєднані у необхідному саме для цієї науки комплексі [9, с. 254]. Методологічна своєрідність книгознавства виявляється не тільки у багатометодності, але і в тому, що всі методи можуть бути використані кожною науковою дисципліною, яка взаємодіє і співпрацює з книгознавством. Спільність мети книгознавчих наук обумовлює використання цілого методичного комплексу. Методологія книгознавства визначається як «система наукового знання про принципи, методи і засоби пізнання книжкових об'єктів, предметів, явищ і процесів практичної і пізнавальної діяльності в межах науки про книгу» [4, с. 178]. До загальнонаукових методів, що використовуються у науках книгознавчого комплексу, належать: іс-

торичний, аналізу і синтезу, статистичний, експериментальний, метод математичного моделювання. В кожній науці ці методи мають власну інтерпретацію в залежності від специфіки предмета дослідження і узгоджуються з власною теоретичною концепцією науки [1, с. 63].

Провідним методом книгознавства вважається функціонально-діяльнісний метод, що передбачає виявлення соціальних ролей книги з точки зору читача і передбачуваної можливості використання ним літературних ресурсів [9, с. 254]. До спеціальних методів належать також аналітико-тематичний, структурно-типологічний, бібліографічний і типографічний. Наявність загальнонаукових і спеціальних методів, комплексність і особливості їх використання характерні і для пам'яткознавства, яке поєднує методи досліджень історичної науки, а також археології, архітектури, етнографії, книгознавства, історії науки і техніки, нумізматики, картографії, історичної географії, сфрагістики, емблематики, реставрації, консервації [5, с. 7], тобто методи фундаментальних і спеціальних наук. У цих науках загальнонаукові і спеціальні методи застосовуються не ізольовано, не паралельно, а в органічній єдності, доповнюючи та збагачуючи кожную наукову дисципліну та пам'яткознавство в цілому.

В межах гуманістичного підходу до проблеми інтеграції наукового знання в цілому ще не розроблена певна теоретична система, в якій були б відображені реальні тенденції і шляхи взаємодії наук [10, с. 77]. Функціональні особливості і спорідненість книгознавства та пам'яткознавства можуть бути предметом наступних досліджень міжнаукової взаємодії.

1. Баренбаум И. Основы книговедения. – Л., 1988. – 92 с.
2. Беловицкая А. Общее книговедение. – М. – 1987. – 256 с.
3. Добров Г. Наука о науке: начала науковедения. – К., 1989. – 301 с.
4. Ельников М. Книговедение как наука: от шестидесятых к двухтысячным // Книга: Исследования и материалы. – М., 2002. – Сб. 80. – С.161-185.
5. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – 204 с.
6. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 446 с.
7. Здравомыслов А. Методология и процедура социологических исследований. – М., 1989. – С.28-30.
8. Книга: энциклопедия. – М., 1998. – 800 с.
9. Книговедение: энциклопедический словарь. – М., 1982. – 663 с.
10. Кушаков Ш. Становление и развитие идеи взаимосвязи наук. – Ташкент, 1990. – 152 с.
11. Сенченко М.І. Світове книговидання і випуск творів друку в Україні // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 4. – С.3-11.
12. Философский энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 498.

**Пам'яткознавство і музеєзнавство:
взаємодія терміносистем**

С.Б. Руденко (Київ)

магістрант

Київського національного університету
культури і мистецтв

Вивчення проблем збереження матеріальної історико-культурної спадщини передбачає міждисциплінарний підхід, що потребує синхронізації теоретичних напрацювань різних наукових дисциплін: історії, археології, мистецтвознавства, пам'яткознавства, музеєзнавства, архівознавства та ін. Особливої уваги вимагають наукові дисципліни, що вивчають матеріальну історико-культурну пам'ятку як специфічного носія інформації, зокрема пам'яткознавство і музеєзнавство.

Вчені-пам'яткознавці на даному етапі не є одноставними при визначенні предмету науки пам'яткознавства [2, 3, 8]. Слід вважати, що пам'яткознавство, як галузь знань, існує на двох рівнях: 1) як наука про нерухомі історико-культурні пам'ятки; 2) як узагальнююча наука (метанаука) про історико-культурну пам'ятку як явище культури в усіх своїх проявах. Беручи до уваги другий аспект існування пам'яткознавства, можна стверджувати, що одним із завдань зазначеної наукової галузі є теоретичні дослідження поняття «пам'ятка» (рухома і нерухома) як культурний феномен.

Вивченням рухомої історико-культурної пам'ятки, як специфічного носія інформації, займаються, принаймні, три наукові дисципліни: архівознавство, книжкове пам'яткознавство [6], музеєзнавство.

Суперечність, яка потребує розв'язання, полягає в тому, що, з одного боку, фундаментальні теоретичні дослідження в галузі пам'яткознавства, як мета науки, недостатньо застосовуються в музеєзнавстві, в той час як специфічний музеєзнавчий підхід до рухомої історико-культурної пам'ятки може значно покращити і доповнити теоретичні розробки поняття «пам'ятка».

Метою даного дослідження є уточнення і доповнення музеєзнавчих термінів, що відповідні поняттю рухома історико-культурна пам'ятка, визначення музеєзнавчої специфіки даного поняття.

Завданням дослідження є аналіз базових термінів музеєзнавства, що пов'язані із поняттям «матеріальна історико-культурна пам'ятка», порівняння трактувань термінів, характерних як для вітчизняного, так і зарубіжного наукового обігу, та узагальнення отриманих знань.

Матеріальна історико-культурна пам'ятка – це матеріальний, придатний для тривалого зберігання специфічний носій соціально значимої інформації, збереження і передача якої необхідна для позитивного ходу історико-культурного процесу. Суспільна значимість полягає у відборі інформації, що значно вплинула на хід історико-культурного процесу, тобто інформація про досягнення різних галузей знань, про видатних діячів, про природні закономірності, світоглядні уявлення, специфіку того чи іншого історичного періоду, важливі історичні події та ін. Суспільна значимість, яка визначається суб'єктивно, впливає на критерії відбору із об'єктивної дійсності пам'яток. Під інформацією, необхідною для позитивного ходу історико-культурного процесу, слід розуміти, перш за все, закріплення за допомогою історико-культурних пам'яток надбань, тобто позитивної інформації, набутої в процесі «олюднення світу» і, разом із цим, також закріплення негативної інформації з метою уникнення повторення негативних аспектів історико-культурного процесу в майбутньому. Так, зокрема, в Україні є багато пам'яток, присвячених воєнній історії, хоча війна як соціокультурний феномен є негативним явищем.

Матеріальні історико-культурні пам'ятки розподіляються на дві великі групи – рухомі і нерухомі. Рухома історико-культурна пам'ятка – це специфічний носій соціально значимої інформації, необхідної для позитивного ходу історико-культурного процесу, який не пов'язаний з історично сформованим середовищем і при зміні середовища (переміщенні) не втрачає інформації. Нерухома історико-культурна пам'ятка – це специфічний носій соціально значимої інформації, необхідної для позитивного ходу історико-культурного процесу, який генетично пов'язаний із історично сформованим середовищем і в разі переміщення втрачає інформацію та, до певної міри, історико-культурну цінність. Однак нерухомі історико-культурні пам'ятки можуть бути переміщені і в результаті цього: 1) трансформуватися в рухомі історико-культурні пам'ятки; 2) залишитися за своїм характером нерухомими історико-культурними пам'ятками: а) в разі штучного моделювання їхнього генетичного середовища або подібного йому (наприклад, Музей народної архітектури та побуту) [8]; б) введення нерухомої пам'ятки в середовище, подібне до генетичного (наприклад, комплекс пам'яток «Абу-Сімбел»); в) введення пам'ятки в середовище, яке принципово відрізняється від генетичного (наприклад, надмогильні стели кочових народів Північного Причорномор'я біля фасаду Національного музею історії України).

На початку дослідження вже відзначалося, що музеєзнавство, як наука, передусім, пов'язано із рухомими історико-культурними пам'ятками. Доведемо цю тезу. В музейній практиці часто зустрічається взаємодія обох різновидів пам'яток. Як відомо, музеї, зібрання яких являє собою сукупність рухомих історико-культурних пам'яток, часто розташовані у приміщеннях, які є нерухомими пам'ятками. Подібне використання нерухомих пам'яток має наступні особливості: 1) пристосування будівлі, первинне призначення якої не відповідає музейним функціям; 2) музейний заклад функціонує в споруді, яка була створена для музейних потреб (Національний художній музей України); 3) споруда впродовж свого історичного існування виконувала функції приміщення музейного закладу певного профілю (Лувр, Музей західного і східного мистецтв ім. Варвари і Богдана Ханенків); 4) нерухома пам'ятка, в якій об'єктом музейного показу є інтер'єр будівлі, а рухомі пам'ятки доповнюють інтер'єр. Лише у 3 і 4 випадках відбувається взаємодоповнення двох різновидів історико-культурної спадщини. Прикладом подібної взаємодії може бути меморіальний музей або музей-споруда, об'єктом музейного показу в якому є історичне утилітарне призначення будівлі (замок, музей-аптека, музей-палац, музей-цех, музей-шахта тощо), а рухомі пам'ятки доповнюють інтер'єр. Але, як правило, приміщення, яке не створене для музейних потреб, пристосовується під музей, і нерухома спадщина вступає в протиріччя з рухомою. Характерних прикладів цьому досить багато як у зарубіжній, так і у вітчизняній музейній практиці: Музей де'Орсе у Франції (будівля планувалася як приміщення вокзалу), Музей історичних коштовностей при Національному музеї історії України («Ковніровський корпус» – проскурниця і книжкова крамниця Києво-Печерської лаври), Музей книги і друкарства (приміщення друкарні Києво-Печерської лаври), Музей театрального, музичного та кіномистецтва України (приміщення аптеки Києво-Печерської лаври) [5], проект «Мистецького арсеналу» на базі будівлі арсеналу сер. XVIII ст. [4] та ін. Необхідно зауважити, що створена в інтер'єрі пам'ятки архітектури експозиція (сукупність рухомих пам'яток) порушує історично сформоване внутрішнє середовище будівлі, оскільки змінюється його призначення. Таким чином, абстрагуючись від характеру приміщень, можна стверджувати, що музеєзнавство, насамперед, пов'язане із рухомими історико-культурними пам'ятками, оскільки жодний музейний заклад неможливий без експозиції, а наукові дослідження в музеї здійснюються, як правило, на базі рухомих історико-культурних пам'яток.

У той же час нерухомі історико-культурні пам'ятки не можуть бути експоновані, беручи до уваги розуміння поняття нерухомої історико-культурної пам'ятки, запропоноване в даній статті. Так, музейна експозиція – це основна форма музейної комунікації, освітньо-виховні цілі якої реалізуються шляхом демонстрації музейних предметів, організованих, пояснених і розміщених згідно з розробленою музейним закладом науковою концепцією і сучасними принципами архітектурно-художніх рішень (виділення наше – *авт.*) [7]. Дане визначення також заперечує наявність в експозиції нерухомих історико-культурних пам'яток, оскільки нерухомі пам'ятки і їх комплекси: а) не розкривають певну специфічну наукову концепцію. Це не означає, що групи нерухомих історико-культурних пам'яток не несуть смислового навантаження і є хаотичними утвореннями. Навпаки, для цього різновиду історико-культурних пам'яток характерні, наприклад, ансамблі (скульптурні, архітектурні) та ін. групування певного естетичного, світоглядного або практичного змісту. Проте, знаходячись в межах генетичного середовища, нерухомі пам'ятки не можуть відбивати жодних концепцій, подібних до концепцій експозицій, а бути лише свідченням сформованого впродовж певного часу історико-природного середовища або інтер'єру; б) не потребують специфічного середовища, яке допомагало б розкриттю інформаційного потенціалу нерухомих пам'яток, оскільки вони апіорі пов'язані з певним (генетичним) середовищем. Основна мета будь-якої експозиції – максимально повно розкрити певну тему за допомогою музейних предметів, а також якомога краще реалізувати інформаційний потенціал експонатів, що, в свою чергу, призводить до відповідних архітектурно-художніх рішень. В той час як розміщення у просторі нерухомих пам'яток зумовлене лише плином історико-культурного процесу. Лише Музей народної архітектури та побуту і подібні до нього музейні установи, до певної міри, є музейним закладом, в якому експонати – нерухомі історико-культурні пам'ятки, проте експозиція його не є класичною, а являє собою штучно модельовані середовища, подібні до генетичних, характерних для відповідних зразків української народної архітектури [8]. Таким чином, враховуючи викладене, вважаємо, що музеєзнавство, як наука, перш за все, пов'язане із рухомими історико-культурними пам'ятками.

Значне практичне значення має розгляд дефініції терміну «експонат» і його співвідношення з терміном «музейний предмет». Залишаю-

чи поза рамками дослідження проблему доцільності застосування терміну «експонат» до науково-допоміжних матеріалів в експозиції, необхідно відзначити, що експонат – це музейний предмет, що є частиною експозиції або виставки. В практичній роботі музейників і навіть в науковому обігу часто можна зустріти термін «експонат» в значенні музейний предмет». Слід наголосити, що подібне використання терміну є недоцільним з огляду як на етимологію слова «експонат», так і враховуючи наявність в науковому обігу ширшого за змістом терміну «музейний предмет».

Із поняттям рухомої історико-культурної пам'ятки в музеєзнавстві пов'язаний ряд термінів, які відбивають музеєзнавчу специфіку даного поняття: музейний предмет, предмет музейного значення, експонат, об'єкт, музейний об'єкт, музеалія тощо.

Проаналізуємо дані терміни. Так, музейний предмет – це вилучений із реальної дійсності предмет музейного значення (виділення наше – *авт.*), що включений до музейного зібрання і має властивості, необхідні для тривалого зберігання. Він являє собою носія соціальної або природничо-наукової інформації – автентичне джерело знань і емоцій, має культурно-історичну цінність і є частиною національного надбання [7]. Дане визначення є досить влучним і відбиває основну специфічну особливість пам'ятки як носія соціально значимої інформації. Проте дана дефініція терміну «музейний предмет» має також, принаймні, два принципових недоліки: 1) у визначенні не акцентується увага на тому, що музейний предмет – рухома історико-культурна пам'ятка; 2) дефініція не доповнена визначенням терміну «предмет музейного значення». На с. 86 зазначеної праці предмети музейного значення розглядаються як предмети із властивостями музейних, які не включені до музейних зібрань, тобто належать немuseumним установам. Зрозуміло, що дане тлумачення терміну «предмет музейного значення» є недостатньо повним, враховуючи, що предмети музейного значення можуть належати також приватним особам або не мати конкретного власника як у випадку із археологічними предметами (державна власність). На сторінках праці також зустрічається термін «об'єкти музейного значення», який також не розтлумачений відповідною дефініцією.

Розмежування термінів «предмет музейного значення» і «музейний предмет» характерне також для західноєвропейської наукової думки. Так, зокрема, видатний австрійський музеолог Ф. Вайдахер у своїй

праці «Загальна музеологія» пропонує наступні терміни: «об'єкт», «музеалія» та «музейний об'єкт». Слід зазначити, що теоретичні напрацювання австрійського вченого ґрунтуються на понятті «музеальності». Ф. Вайдахер відзначає, що «об'єкт пізнання музеології – це своєрідне пізнаване і оцінювальне ставлення людини до дійсності. Це ставлення називають музеальністю. Музеальність полягає в тому, що людина вважає відібрані предмети настільки важливими свідченнями певного стану речей, що хоче зберігати їх якомога довше та поширювати знання про них у суспільстві» [1].

Розглянемо терміни і їх дефініції, запропоновані Ф. Вайдахером. Таким чином, 1) об'єкт – «природний або створений людиною предмет, який заради нього самого відбирають, досліджують, консервують і експонують». 2) «Музеалія – музеєзований об'єкт (визнаний, вибраний та тезаурований з огляду музеальності), а отже – носій музеальності». 3) «Музейний об'єкт – об'єкт у музейному зібранні, відібраний заради нього самого» [1]. Проаналізуємо дані терміни і їх дефініції і спробуємо знайти відповідні у вітчизняному науковому обігу.

Перше, на чому необхідно акцентувати увагу – це відсутність у запропонованих визначеннях тези про те, що музеалія, об'єкт, музейний об'єкт – це, передусім, рухома історико-культурна пам'ятка. Ф. Вайдахер справедливо зауважує, що «музейними свідченнями реальності служать рухомі (виділення наше – *авт.*) наочно-конкретні об'єкти, тобто об'єкти чуттєво-конкретного сприйняття у предметно-речовій або в образній формі». Але разом з тим австрійський вчений зазначає, що «поняття «музеалія» нечіткі, а те, чи взагалі і наскільки це класичне поняття реальності та предмета можна розширити, залежить від конкретної суспільної домовленості» [с. 136]. Таким чином, Ф. Вайдахер не заперечує об'єднання в межах поняття музеалії рухомої і нерухомої історико-культурної спадщини, і тому в дефініціях відповідних термінів відсутня конкретика з приводу різновиду пам'яток. Беручи до уваги український контекст і науковий обіг («суспільна домовленість» за Ф. Вайдахером), недоцільним є об'єднання в межах поняття «музеалія» – «музейний предмет» рухомої і нерухомої історико-культурної спадщини, оскільки це суперечить поняттю «нерухома історико-культурна пам'ятка» – носій соціально значимої інформації, пов'язаний із середовищем, який не можна вилучити із середовища без певних втрат інформації. В той час як музейний предмет передбачає

експонування, тобто моделювання для пам'яток штучного середовища, не притаманного їм під час утилітарного використання.

Необхідно з'ясувати, чи є відповідності термінам, запропонованим Ф. Вайдахером у вітчизняному науковому обігу. Вище вже зазначалося, що терміну «музеалія» відповідає вітчизняний відповідник «музейний предмет». Обґрунтуємо дану тезу. Як видно із визначення, репрезентованого у праці «Музееведение...» [с. 15], музейний предмет – це історико-культурна пам'ятка, включена до музейного зібрання, тобто «...визнана, вибрана та тезаурована з огляду музеальності» [1, с. 562]. Таким чином, дані терміни за своїми дефініціями слід вважати подібними. Важливо зауважити, що дана подібність є досить умовною. Вона необхідна для синхронізації вітчизняних і зарубіжних надбань в галузі теорії музеєзнавства. Так, Ф. Вайдахер наголошував на широті терміну «музеальність», вважаючи музей продуктом музеальності. Вчений не вважав синонімами терміни «музейний» і «музеальний». Зрештою, «музеалія» – це не обов'язково історико-культурна пам'ятка в музейному контексті в сучасному розумінні поняття «музей», яке є теж неоднозначним. Проте, беручи до уваги, що для вітчизняного музеєзнавства термін «музеальність» не є характерним (хоча у науковому обігу подекуди зустрічається термін «музейність»), на нашу думку, доцільним буде вважати тотожними поняття «музеалія» і «музейний предмет», при тому, що відповідні терміни не є однаковими, проте подібність їх є безперечною. Слід зауважити, що на сторінках праці австрійського вченого зустрічається також термін музейний предмет, музейний об'єкт, які, як слід розуміти з вищевикладеного, є тотожними між собою і входять до меж широкого за змістом терміну «музеалія». Зрештою, ставимо знак рівності: «музеалія» = «музейний об'єкт» = «музейний предмет».

Відібраний об'єкт (музеальний об'єкт), на думку Ф. Вайдахера, є потенційною музеалією, «яка стає нею (музеалією – *авт.*) лише під час вторинного процесу пізнання та оцінювання, що передбачає з'ясування музеальності (музейності [7, с. 26] – *авт.*) та селекцію її носія. Таким, чином, слід вважати тотожними терміни «предмет музейного значення» та «об'єкт».

Упорядкувавши до певної міри вітчизняні і зарубіжні терміни, слід звернути увагу на те, що такі терміни як «предмет музейного значення» та «музейний предмет» потребують уточнення: «...зміст комплектування полягає в переведенні частини предметів реального світу в предмети музейного значення, а потім – в музейні предмети» [7]. Таким чином, рухо-

ма історико-культурна пам'ятка проходить, принаймні, три стадії до перетворення її в музейний предмет: 1) предмет реального світу – рухома історико-культурна пам'ятка; 2) рухома історико-культурна пам'ятка – предмет музейного значення; 3) предмет музейного значення – музейний предмет. На першій стадії відбувається виявлення у матеріальних предметів властивостей носіїв соціально значимої інформації. На другій стадії – виявлення потенціалу до використання відповідною інституцією – музеєм (архівом, бібліотекою), тобто визначення різновиду рухомої історико-культурної пам'ятки (предмет музейного значення, книжкова пам'ятка, архівний документ Національного архівного фонду). На третій стадії відбувається остаточна наукова обробка (детальна оцінка інформаційного потенціалу та з'ясування відповідності профілю музею).

Поняття «предмет музейного значення» тісно пов'язане із поняттям «об'єкт соціальної дійсності в комплектуванні фондів». З'ясуємо зміст останнього поняття. Автори «Музееведения...», спираючись на марксистську ідеологію, відзначають, що «об'єкт соціальної дійсності – це фрагмент об'єктивної дійсності, що існує незалежно від нашої свідомості, як реально існуючий соціальний комплекс, тобто великий або малий, традиційний чи новоутворений елемент суспільства, в якому люди і матеріальні предмети органічно поєднані один з одним» [с. 119]. Дане визначення об'єкту соціальної дійсності потребує ряду уточнень. Недоліки запропонованого визначення породжують специфічність історико-культурної пам'ятки як феномену культури. Так, чи можна вважати, що археологи «органічно пов'язані» з археологічними пам'ятками як матеріальними предметами, які, в свою чергу, були пов'язані зовсім з іншими соціальними комплексами. Як бачимо, запропоноване авторами «Музееведения...» визначення не відбиває також хронологічного (часового) аспекту, що є особливо важливим з точки зору відбору історико-культурних пам'яток. Доцільним буде застосування спеціального терміну, дефініція якого відбивала б фрагмент об'єктивної дійсності – джерела потенційних музейних предметів.

Таким чином, необхідно ввести до наукового обігу термін «об'єкт музейного значення». Даний термін не є синонімом термінів «предмет музейного значення» та «музейний предмет». Об'єкт музейного значення – це частина об'єктивної дійсності, в якій наявні рухомі історико-культурні пам'ятки, що потенційно можуть бути музейними предметами (предмети музейного значення). Дане визначення є досить широким

за змістом, проте яскраво відбиває суть поняття. В межах реального світу існують матеріальні предмети, яким притаманні певні функції. Завдяки специфічному ставленню до дійсності – музеальності [0] людина усвідомлює нові функціональні можливості предметів, а саме – бути носіями специфічної соціально-значимої інформації, і здійснює їх відбір. Для цього необхідно визначити сфери об'єктивної дійсності (відповідно до профілю музейного закладу), з яких будуть вилучені відповідні рухомі історико-культурні пам'ятки.

Існують дві групи об'єктів музейного значення: 1) середовище історичного «побутування» предметів музейного значення, в межах якого вони, за певних обставин, можуть виконувати свої первинні утилітарні функції; 2) в межах якого предмети музейного значення використовуються в якості рухомих історико-культурних пам'яток, проте не входять до зібрань музейних установ. До першої групи належать: місця археологічних розкопок, сільські місцевості, в яких наявний етнографічний матеріал, будь яка суспільна сфера, в якій пам'ятки продовжують виконувати свої утилітарні функції тощо. До другої групи належать об'єкти музейного значення, що знаходяться в межах приватних колекцій закритого типу, предмети, що знаходяться у приватній власності фізичних осіб, організації, в яких є поодинокі предмети музейного значення або їх групи і які не перетворені у музейні цією організацією (наприклад, відомчий музей чи музей установи), рухомі історико-культурні пам'ятки у власності релігійних організацій тощо, архіви, бібліотеки.

Поняття «об'єкту музейного значення» дозволяє уточнити термін «предмет музейного значення» і визначити його як рухому історико-культурну пам'ятку, що має основні якості музейного предмета (здатна зберігатися впродовж довгого часу, може успішно експонуватися, має наукову, художню цінність, є прикладом певних історико-культурних досягнень), і в зв'язку з цим може бути вилучена з меж об'єкту музейного значення і в результаті додаткових специфічних музеєзнавчих досліджень перетворена на музейний предмет.

Відповідно, приймемо таку дефініцію терміна «музейний предмет» – це рухома історико-культурна пам'ятка, що є предметом музейного значення, і яка пройшла відповідне музеєзнавче дослідження, в результаті чого отримала юридичний статус рішенням фондово-закупівельної комісії музею (ФЗК) або іншим чином.

Висновки. В межах дослідження, із застосуванням міждисциплінарного підходу, були уточнені й доповнені базові терміни музеєзнавства «предмет музейного значення», «музейний предмет», «експонат», «об'єкт музейного значення». Зміст музеєзнавчих дефініцій був розширений і доповнений за рахунок термінів «історико-культурна пам'ятка», «рухома історико-культурна пам'ятка», «нерухома історико-культурна пам'ятка».

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. – Львів, 2005. – 632 с.
2. Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – 204 с.
3. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 289 с.
4. Киев. Энциклопедический справочник. – К., 1985. – 758 с.
5. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К., 2003. – 200 с.
6. Ковальчук Г.І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ століття // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2005. – 36 с.
7. Музееведение. Музеи исторического профиля. – М., 1988. – 431 с.
8. Руденко С.Б. Терміносистема пам'яткознавства: уточнення дефініцій // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 9. – К., 2006.-С. 213-225.

Експозиції з історії культури первісного суспільства в музеях Київської області

Д.В. Kenin (Київ)

молодший науковий співробітник

Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК

Витоки музейної справи регіону сягають кінця ХІХ – початку ХХ ст. і пов'язані з діяльністю таких вчених, як В.В. Хвойка, В.К. Болсуновський і С.Л. Дроздов. Результатом їхньої діяльності стала організація перших музеїв на Київщині. Так, В.К. Болсуновський очолив Сквирський Повітовий народний музей, відкритий 1919 р., а С.Л. Дроздов із 1924 р. – Окружний музей старожитностей у Білій Церкві [1]. Почалося створення експозицій, у тому числі з найдавнішої культури на місцевих матеріалах.

Після Великої Вітчизняної війни поновились широкі археологічні дослідження на Київщині, які значно поповнили джерельну базу з історії культури найдавнішого населення регіону, насамперед, пізнього палеоліту.

У 1952 р. в с. Добранічівка Яготинського району відкрито пізньопалеолітичне поселення мисливців на мамутів кінця мадленського часу. Завдяки дослідженням, проведеним під керівництвом визначного археолога та популяризатора науки, професора І.Г. Шовкопляса (1921-1997) у 1953, 1967, 1969, 1973, 1975 роках, вдалося встановити на поселенні існування чотирьох господарсько-побутових комплексів (далі – ГПК), складовою частиною яких було житло з кісток мамутів. У різні роки в експедиції брали участь Г.М. Шовкопляс, М.І. Сікорський, І.Г. Підоплічко, Н.Л. Корнієць, М.І. Гладких та інші дослідники. Це єдина пізньопалеолітична пам'ятка Київщини, що повністю досліджена на широкій площі. За даними І.Г. Шовкопляса, археологічними розкопками відкрито 2500 м² (за Л.В. Кулаковською досліджена площа поселення становить 2672 м²). Під час вивчення пам'ятки вчений поставив питання про музеєфікацію, тобто створення експозиції *in situ* просто неба. Було вирішено законсервувати четвертий ГПК, відкритий 1970 р. Розкопаний раніше один ГПК було перевезено до відділу археології Музею народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому. При цьому в літературі між дослідниками є розходження, який саме ГПК було перевезено. За свідченням І.Г. Шовкопляса, під час дослідження відкритого ГПК № 2 в 1967 р. було взято монолітами чотири ямисховища з метою експонування у стаціонарному павільйоні. Як повідомив авторів М.І. Сікорський, саме цей ГПК з реконструйованим житлом експонується в Переяславі-Хмельницькому музеї народної архітектури та побуту. М.І. Гладких зазначає, що третій ГПК, відкритий 1969 р., було перевезено до Переяслава-Хмельницького.

Таким чином, в експозиційному відношенні пам'ятка *in situ* у цілісному вигляді не демонструється. При збереженні палеонтологічної кістки штучні консерванти (полімерні смоли) не використовувались. Застосовувалась механічна очистка сухим способом.

Після побудови цегляного павільйону над рештками четвертого ГПК у 1977 р. відкрито експозицію Археологічного музею «Добранічівська стоянка» як філіалу Яготинського державного історичного музею імені Т.Г. Шевченка [2].

У планах І.Г. Шовкопляса було створення натурної експозиції просто неба навколо музейного павільйону, а також експериментальної площадки, де діти мали б змогу ознайомитись з виготовлення стародавніх знарядь праці, приготуванням їжі тощо.

У павільйоні експозиція побудована за монографічним принципом і розповідає про дослідження пам'ятки. При цьому використовується науково-допоміжний матеріал, а також чотири картини яготинського художника М. Малинки, які дають можливість засобами художньої виразності уявити собі побут мешканців Добранічівського пізньопалеолітичного поселення.

Картини художника, які знаходяться в Яготинському історичному музеї, також є окрасою першого тематичного залу, присвяченого розкопкам пам'ятки.

У Музеї народної архітектури та побуту (відкритий 1964 р.) Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» крім ГПК з Добранічівки у відділі археології просто неба демонструються пам'ятки епох енеоліту-бронзи, зведені з Подністров'я, Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я. Для їх збереження використовуються скляні ковпаки, альтанки та павільйон над давньою скульптурою з двосхилим дахом та ґратчастими стінками. У цьому музеї крім пам'яток, що експонуються просто неба, матеріали, які відносяться до найдавнішої культури, подані у тематичних павільйонах «Історія хліба» (створений 1984 р.) та «Народний сухопутний транспорт та дорожній побут українців» (відкритий 1993 р.). Так, у першому павільйоні експозиція розпочинається з демонстрації теми «Землеробство трипільської культури». Крім оригіналів знярядь праці використовуються і картини-реконструкції, а також подано палеоботанічні знахідки.

Матеріали з історії первісної культури у Переяславі експонуються і в інших музеях. У павільйоні, який збудований у 1957 р. над залишками Спаської церкви – усипальниці другої половини XI ст., створено експозицію Археологічного музею від палеоліту до пізнього середньовіччя. Серед музейних предметів – артефакти доби пізнього палеоліту-бронзи, які не походять з відкритої церкви і знайдені на околицях Переяслава-Хмельницького, Переяслав-Хмельницького та Пирятинського районів Полтавської області. Серед експонатів – знахідка 1973 р. бивня мамута з с. Русло Дніпра поблизу Переяслава-Хмельницького, графічна реконструкція пізньопалеолітичного житла з Пушкарів I (Чернігівська обл.) в інтерпретації П.Й. Борисковського; реконструкції ліпного посуду неолітичної доби VI-V тис. до н.е. (с. Козинці), горщиків середньодніпровської культури доби бронзи кінця III – початку II тис. до н.е., ямної культури другої половини III тис. до н.е., лебедівської культури кінця II тис. до н.е.

Експозицію доповнюють дві скульптури І. Гончара «Неандерта-лець» та «Мотижниця».

У 2003 р. у складі заповідника відкрито музей трипільської культури. Наукову концепцію розробили Т.Г. Мовша (1922-2003), Г.М. Бузян та О.О. Якубенко. При експонуванні музейних предметів використані наступні методи та принципи: хронологічний (в основі періодизація пам'яток трипільської культури), комплексно-тематичний. Окрема меморіальна вітрина присвячена науковій діяльності Т.Г. Мовші. В експозиції подані портрети дослідників трипільської культури: В.В. Хвойки, М.О. Макаренка, Т.С. Пассек, С.М. Бібікова, Т.Г. Мовші та тематичні картини, які розкривають заняття та побут трипільських племен. Так, можна побачити малюнок-реконструкцію «Випікання хліба в трипільському житлі», акварель М. Кочубея «Реконструкція поселення Коломийщина І», малюнок «Процес обробки дерева за допомогою крем'яних знарядь», графічну реконструкцію житла № 2 з поселення Крутуха-Жолоб (Переяслав-Хмельницький район) (дослідження В.О. Круца, Г.М. Бузян) лукашівської локальної групи етапу С І, реконструкції, виконані Н. Скакун, «Процес обробки шкіри крем'яними знаряддями» та верстату для свердління, акварель «Вид та поселення Володимирівка», реконструкцію житла № 3 з цього поселення, виконану художником В. Селівачовим, малюнки-реконструкції інтер'єру житла з поселення Добро води І, реконструкції жител 2, 4 з поселення Косенівка косенівської культурної групи, етапи С І – С ІІ, гончарної майстерні з поселення Жванець-Лиса Гора, рисунок-копію «Гончарі» з давньоєгипетської фрески III тис. до н.е., реконструкцію В. Маркевича «Трипільський гончарний круг», «Етапи виготовлення ліпного посуду», копію картини художника Д. Брика «Жванець. Вид на поселення в урочищах Щовб та Лиса Гора».

Значна кількість матеріалів з нових археологічних досліджень доби енеоліту представлена в експозиції Київського обласного археологічного музею у селі Трипілья (заснований 2000 р.). Наукова концепція підготовлена М.Ю. Відейком. Крім матеріалів трипільської культури, в експозиції демонструються артефакти інших епох первісності. Архітектурно-художнє вирішення експозиції виконав художник А.В. Гайдамака та архітектор А.Ф. Ігнащенко. Експозиція розташована у трьох залах, перший з яких розпочинається з розділів геології та палеонтології. При цьому, зауважимо, що серед експонатів є знахідки, які не стосуються Київського регіону. У вітринах також подані реконструкції, зокрема жител трипільської культури, виконані М.Ю. Відейком.

У селі також діє приватний музей О.С. Поліщука «Прадавня Аратта-Україна», експозиція якого присвячена трипільській культурі. художнє оформлення також належить А.В. Гайдамаці. На подвір'ї музею експонується макет натурального розміру двоповерхової трипільської хати (реконструкція М.Ю. Відейка).

У м. Ржищів із 2003 р. діє відділення Київського обласного археологічного музею, яке знайомить відвідувачів з найдавнішим минулим Південної Київщини. В експозиції можна побачити макет житла трипільської культури, характерний для цього району, виконаний М.Ю. Відейком.

Того ж року у місті відкрито сквер трипільської культури із скульптурами. Серед авторів – архітектор А.Ф. Ігнащенко, художник А.В. Гайдамака.

Тоді ж почалося проведення щорічного фольклорно-етнографічного та археологічного фестивалю «Ржищівський вінок», експериментальна частина якого відбувається в урочищі Ріпниця 1, де з 1999 р. досліджується двошарове поселення трипільської та черняхівської культур. Розробляється проект музеєфікації пам'ятки та створення експозиції просто неба [3].

Зауважимо, що створені останнім часом нові археологічні експозиції значною мірою присвячені носіям трипільської культури, а це призводить до втрати власного образу музею.

Серед експозицій, де подані матеріали з культури найдавнішого населення регіону, необхідно назвати історико-культурний заповідник у місті Вишгороді, Білоцерківський, Бориспільський, Баришівський, Броварський, Обухівський та Фастівський краєзнавчі музеї, Музей історії Богуславщини.

Використання різних експозиційних прийомів при розкритті тем, присвячених добі первісності, надають можливість кращого сприйняття культури найдавнішого населення Київщини різними категоріями відвідувачів. Особливого значення для популяризації досягнень первісної археології набуває створення експозицій просто неба *in situ*, зразковим прикладом якого є Археологічний музей «Добранічівська стоянка». Він і до сьогодні залишається єдиним музеєм такого типу в Україні.

1. Кучерук О.С. Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 114-123; Діденко Л.М. Музей-каталог людської пам'яті. Білоцерківський державний краєзнавчий музей напередодні свого 70-ліття // 70 Білоцерківськ-

- кому краєзнавчому музею. – Біла Церква, 1994. – С. 9-11.
2. Гладких М.І. Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 106-107; Шовкопляс І.Г. Исследование Добраничевской стоянки // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – Вып. II. – С. 79-83; Гладких М.І. Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. IV. – С. 20-23; Шевченко А.І., Шовкопляс І.Г. Палеолит Киевского Приднепровья: Препринт, 1982. – С. 16-20; Кулаковская Л.В. Изделия из бивня мамонта из стоянки Добраничевка // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. – Воронеж, 2004. – С. 103-104.
3. Сікорський М.І. Праця і хист минушини // Пам'ятки України. – 1978. – № 1. – С. 55-57; Сікорський М.І., Шимченко Д.К. Переяславські музеї просто неба. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – 52 с.; Городиський М. Київський обласний археологічний музей в с. Трипілля: історія і перспективи // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 81-83; Сікорський М.І., Бузян Г.М. Музей трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому // Перший Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація». Київ, 7-11 жовтня 2004 року. Тези доповідей. – К., 2004. – С. 55-56; Титова О.М., Кепін Д.В. Музеї просто неба на Київщині // Відпочивайте в селах Київщини. Путівник-довідник. Присвячується 110-й річниці відкриття Трипільської культури на Київщині. – К., 2003. – С. 145-155.

Проблеми правової охорони археологічної спадщини

Н.І. Пеліванова (Київ)

старший науковий співробітник

Національного інституту стратегічних досліджень

Обговорення проблем правової охорони пам'яток історії і культури започаткували ще з радянських часів такі науковці як С.З. Заремба, В.І. Акуленко, Ю.М. Жуков, М. М.Богуславський та інші. Вже багато років дослідники присвячують свої праці розвитку теоретичних положень правової охорони пам'яток історії і культури та пропонують свої шляхи вирішення проблем її реалізації. На жаль, багато слушних пропозицій так і не знайшли свого продовження у державних рішеннях.

С.З. Заремба зазначав, що кожна проблема українського пам'яткознавства потребує окремого дослідження, державного підходу та підтримки [1].

Саме такого окремого дослідження потребує правова охорона археологічної спадщини. Така необхідність продиктована вразливістю об'єктів археологічної спадщини через їх невідомість, непомітність, переважне

знаходження на землях сільськогосподарського призначення [2]. Крім того, невідповідність умов збереження археологічної спадщини сучасним європейським та міжнародним стандартам посилює актуальність питання, що досліджується. Так, за даними Інституту археології в 2005 р. із 613 пам'яток археології, на території яких здійснювалася господарська діяльність, лише на 262 об'єктах були проведені охоронні розкопки.

Мета цієї статті полягає у дослідженні проблем правової охорони археологічної спадщини, а також у формуванні практичних пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства України, що стосується досліджуваного питання.

Безперечно, є загальні труднощі у правовій охороні всіх об'єктів культурної спадщини: відсутність єдиного державного органу управління охорони культурної спадщини, типових положень про статус регіональних органів охорони культурної спадщини; недоліки правового регулювання реєстрації та паспортизації пам'яток, недосконалий механізм відповідальності за пошкодження та знищення пам'яток.

Проте, на нашу думку, слід виокремити проблеми, які характерні саме для правової охорони археологічної спадщини.

Головною причиною знищення археологічних пам'яток є порушення законного порядку надання земельних ділянок та використання земель історико-культурного призначення. Отже, збереження археологічної спадщини виявляється неможливим без ефективного правового регулювання використання земель історико-культурного призначення, забезпечення участі органів охорони культурної спадщини у процесі формування земельного кадастру та приватизації (надання у користування) земельних ділянок.

Аналіз законодавства про охорону археологічної спадщини дозволяє виділити наступні причини його недієвості:

1. Невиконання вимог законів щодо прийняття необхідних нормативно-правових актів:

1) Досі не прийнятий Закон про використання земель історико-культурного призначення на виконання ч. 3 ст. 54 Земельного кодексу України. Затягування прийняття Закону залишає неврегульованим порядок та процедуру віднесення земельних ділянок до категорії земель історико-культурного призначення, взаємодію органів охорони культурної спадщини, земельних ресурсів та місцевого самоврядування у використанні земель цієї категорії, порядок та критерії встановлення їх охоронних зон [3].

2) Багато років охоронні зони археологічних пам'яток встановлюються без опрацьованих принципів визначення їх розмірів через відсутність відповідного Порядку визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток та внесення змін до них, який повинен встановити центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини на виконання ст. 32 Закону «Про охорону культурної спадщини» [4].

Крім того, суттєвою вадою правового регулювання охорони археологічної спадщини є недосконалість дефініцій зон охорони пам'яток.

Законодавство визначає функціональне призначення охоронних зон, зон охоронюваного ландшафту, зон регулювання забудови [5].

В охоронних зонах пам'яток здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища, відтворення втрачених цінних об'єктів.

Зони охоронюваного ландшафту можуть використовуватися для рекреації з мінімальним упорядженням і для традиційної діяльності, що не порушує ландшафт.

У зонах регулювання забудови здійснюється реконструкція будівель і споруд, ступінь якої визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини; зберігаються цінні історичні розпланування і забудова, озеленення та упорядження, виразні елементи ландшафту; закріплюється та відтворюється значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації історичного ареалу; забезпечуються сприятливі умови для огляду пам'яток та історичного ареалу в цілому.

Визначення та використання зони охорони археологічного культурного шару чинне законодавство взагалі не містить.

Отже, Міністерство культури і туризму, як центральний пам'яткоохоронний орган, має прискорити процес прийняття Порядку визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток, який має містити: обґрунтовані дефініції видів зон охорони пам'яток; повноваження органів управління у сфері охорони культурної спадщини щодо визначення меж територій та зон охорони пам'яток; межі території пам'яток; критерії визначення охоронних зон пам'яток, їх розмірів; режими використання територій та зон охорони пам'яток; порядок та строки інформування місцевих органів охорони культурної спадщини, місцевих органів влади та землевласників про затвердження меж територій та охоронних зон пам'яток [6].

3) Відповідно до ст. 31 Закону «Про охорону культурної спадщини» топографічно визначені території чи водні об'єкти, в яких містяться об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність, за поданням відповідного органу охорони культурної спадщини можуть оголошуватися рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини охоронюваними археологічними територіями на обмежений або необмежений строк у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Вбачається необхідним затвердження Кабінетом Міністрів Списку охоронюваних археологічних територій і Порядку, який має роз'яснити процедуру занесення території до даного Списку, механізм та критерії визначення археологічних охоронюваних територій.

4) Відповідно до п. 2 ст. 14 Закону «Про охорону культурної спадщини» об'єкт культурної спадщини, в тому числі щойно виявлений, до вирішення питання про занесення його до Реєстру підлягає охороні, про що відповідний пам'яткоохоронний орган у письмовій формі повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган. Порядок виявлення об'єктів культурної спадщини визначає центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Слід зауважити, що на сьогодні такий Порядок не прийнято, а ведення списків нововиявлених об'єктів, які становлять історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність до прийняття їх на державний облік як пам'яток історії і культури, регламентується невідміненою Інструкцією Міністерства культури СРСР від 13.05.86 р. «Про порядок обліку, забезпечення збереження, утримання, використання і реставрації нерухомих пам'яток історії і культури» [7].

У ситуації, коли зростає кількість виявлених об'єктів, які ще не отримали статусу пам'ятки, правова охорона нововиявлених об'єктів потребує прийняття Міністерством культури і туризму нового Порядку обліку та занесення до реєстру (списку) нововиявлених об'єктів культурної спадщини.

2. Відсутність правового забезпечення взаємодії органів охорони культурної спадщини з органами земельних ресурсів у процесі формування земельного кадастру.

На теперішній час існують дві різні системи обліку: реєстр пам'яток історії та культури та дані земельного кадастру про землі історико-культурного призначення.

Відповідно до Земельного кодексу України та Постанови Кабінету Міністрів від 12 січня 1993 р. № 15 «Про порядок ведення державного земельного кадастру» державний земельний кадастр ведеться Державним комітетом по земельних ресурсах та його територіальними органами. Безпосереднім адміністратором державного реєстру прав на землю та нерухоме майно є Центр державного земельного кадастру. Земельний кадастр відображає правовий стан земельних ділянок та передбачає якісний і кількісний облік земель. За якістю облік проводиться за всіма категоріями земель, тому містить характеристику земель населених пунктів і за об'єктами історико-культурного призначення [8].

Облік об'єктів культурної спадщини здійснюється окремо від обліку земель історико-культурного призначення. Занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України – щодо об'єктів національного значення або за рішенням Міністерства культури і туризму – щодо об'єктів місцевого значення.

Прогалиною законодавства є неопрацьованість регулювання інформаційного обміну між Міністерством культури та туризму і Державним комітетом по земельних ресурсах.

Програма створення автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру не включила центральний орган охорони культурної спадщини навіть до переліку органів, бази даних яких використовуються для створення системи кадастру земель [9].

І хоча Державна служба з питань національної культурної спадщини під час виконання покладених на неї завдань може взаємодіяти з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами іноземних держав, іноземними громадськими організаціями тощо, конкретних положень про участь у створенні бази даних земельного кадастру в її Положенні не передбачено [10].

Вважаємо необхідним Проект Закону «Про державний земельний кадастр» (реєстр. № 5394), який був прийнятий за основу, але направлений на повторне друге читання для корегування, доповнити положеннями про співпрацю органів охорони культурної спадщини та органів земельних ресурсів при створенні системи земельного кадастру. Крім того, для збереження історико-культурної спадщини до земельного кадастру варто включити Кадастр земель історико-культурного призначення, в якому необхідно визначити єдині параметри обліку та кла-

сифікатори, розробити порядок віднесення земельних ділянок до категорії земель історико-культурного призначення. Складання земельного кадастру має враховувати не тільки дані Державного Реєстру нерухомих пам'яток України, але й об'єктів археологічної спадщини, які довгий час залишаються не зареєстрованими.

Також доцільним є видання угоди про взаємодію територіальних органів Міністерства культури і туризму та Державного комітету по земельних ресурсах у формуванні даних про землі, на які розповсюджується законодавство про охорону пам'яток, та забезпеченні контролю за використанням земель історико-культурного призначення [11].

3. Недосконалість Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Зазначений Порядок не регламентує процедуру віднесення до реєстру пам'яток об'єктів культурної спадщини, які мають складну типологічну належність. Крім того, формулювання критеріїв, яким мають відповідати об'єкти культурної спадщини для надання їм статусу пам'ятки, значно звужує коло об'єктів, які можуть отримати такий статус. Наприклад, об'єкт археологічної спадщини не може бути віднесено до пам'яток місцевого значення, якщо він не є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи або не пов'язаний з історичними подіями [12].

У цьому аспекті слід погодитись з думкою спеціалістів, які вважають, що занесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру пам'яток має виходити із унікальності кожного об'єкту, який може розглядатися і як самостійна частина комплексу, історичного середовища, і поєднувати в собі ознаки декількох пам'яток археології, архітектури, мистецтва [13].

Вищезазначене доводить необхідність перегляду критеріїв за умовою участі групи спеціалістів з охорони культурної спадщини.

4. Правові колізії законодавства, що регулює погодження проектів відведення земельних ділянок органами охорони культурної спадщини.

Статті 118, 123, 151 Земельного кодексу України передбачають обов'язкове погодження проекту відведення земельної ділянки з органом охорони культурної спадщини. Погодження проектів відведення земельних ділянок, питань щодо зміни власника земельної ділянки (землекористувача) в межах території, на якій розташовані пам'ятки, в їх охоронних зонах, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених

місць здійснює Державна служба з питань національної культурної спадщини. Також Міністерство культури і туризму може делегувати це повноваження іншим органам охорони культурної спадщини.

Треба відмітити суперечливість норм законодавства щодо юридичної можливості використання делегованого повноваження пам'яткоохоронними органами регіонального рівня. Стаття 7 Закону «Про охорону археологічної спадщини» надає право погоджувати проекти відведення земельних ділянок під містобудівні, шляхові, меліоративні та землевпорядні роботи органам охорони культурної спадщини всіх державних адміністрацій та місцевих рад [14]. Закон «Про охорону культурної спадщини» вирішує це питання по-іншому та відрізняє повноваження пам'яткоохоронних органів Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій від компетенції органів охорони культурної спадщини районних державних адміністрацій та місцевого самоврядування. До компетенції останніх віднесено надання висновків щодо відведення земельних ділянок та погодження зміни землевласника та землекористувача – в межах повноважень, визначених органом охорони культурної спадщини вищого рівня.

Для усунення таких протиріч вважаємо доцільним Міністерству культури і туризму затвердити Порядок погодження матеріалів відведення та надання земельних ділянок, який би чітко розмежував повноваження органів охорони культурної спадщини регіонального рівня та встановив єдину процедуру та форму погодження, причини та порядок повідомлення заявника про відмову у погодженні проектів.

Крім того, потребує корегування п. 2 ст. 6 Закону «Про охорону культурної спадщини», в якому необхідно передбачити можливість пам'яткоохоронних органів районних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування здійснювати саме погодження програм та проектів робіт, реалізація яких може позначитися на стані пам'яток місцевого значення, їх територій і зон охорони, а також проектів відведення та надання земельних ділянок і зміни землевласника (землекористувача).

Необхідно зазначити, що в більшості регіонів України склалась практика, коли для погодження проектів відведення земельних ділянок, що знаходяться у віданні райдержадміністрацій та органів місцевого самоврядування, необхідно звертатись до обласних органів, що створює незручності і для потенційних власників земельних ділянок, і для органів охорони пам'яток нижчого рівня.

Делегувати такі повноваження на користь районних органів охорони культурної спадщини можуть голови обласних державних адміністрацій своїми розпорядженнями. Однак керівники обласних державних адміністрацій досить рідко користуються таким правом, що свідчить про їх незацікавленість у вживанні необхідних заходів.

На нашу думку, делегування Міністерством культури та туризму органам охорони культурної спадщини місцевих рад та районних державних адміністрацій повноваження погоджувати проекти відведення (надання) земельних ділянок та проекти робіт на територіях пам'яток місцевого значення та в зонах їх охорони дозволить більш повно враховувати особливості історико-культурного середовища даного регіону.

5. Неузгодженість законодавства про порядок надання дозволів на проведення археологічних розвідок.

Відповідно до ст. 35 Закону «Про охорону культурної спадщини» дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови наявності у виконавця робіт необхідного кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою. Кваліфікаційні документи видаються кваліфікаційною радою – колегіальним, незалежним органом, відповідальним за фаховий рівень виконавця робіт. Порядок формування та діяльності кваліфікаційної ради затверджується Кабінетом Міністрів України. До складу кваліфікаційної ради входять відповідні фахівці наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій.

Іншу позицію законодавець закріпив у нормах Закону «Про охорону археологічної спадщини» та Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України, затверджений Постановою Кабінету Міністрів від 13 березня 2002 р. № 316 [15].

Відповідно до зазначених нормативних актів дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок видає Мінкультури на ім'я фізичної особи – наукового працівника за наявності у нього кваліфікаційного документа (відкритого листа), виданого Інститутом археології Національної академії наук.

На практиці фаховий рівень дослідників для проведення наукових досліджень археологічної спадщини визначає Польовий комітет, який є

структурним підрозділом Інституту археології НАН України і підпорядковується директорові Інституту археології НАН України.

Рішення Польового комітету з питань археологічних досліджень є обов'язковими для спеціалістів Інституту археології НАН України та інших установ (організацій), які проводять археологічні дослідження [16].

У ситуації, що склалася, законодавцю необхідно узгодити норми щодо уповноваженого органу, який має оцінювати кваліфікацію археологів. При вирішенні цього питання найкращим варіантом, звичайно, стала б взаємодія між Інститутом археології (науковою організацією) і незалежною кваліфікаційною радою (державною установою). Положення про кваліфікаційну раду має бути розроблено за умови участі науковців-археологів.

Для врегулювання процесу видачі відкритих листів на проведення археологічних розкопок необхідно сфокусуватися не лише на передачі цього повноваження незалежній кваліфікаційній раді, оскільки такий підхід не гарантує уникнення зловживань з боку цієї установи. Головним має стати удосконалення механізму відповідальності посадових осіб за необґрунтовану відмову у видачі кваліфікаційного листа або за видачу відкритих листів некваліфікованим спеціалістам.

На наш погляд, доповнення Порядку видачі дозволів на археологічні та інші земляні роботи змістовними положеннями про форму і порядок надання дослідникові Інститутом археології кваліфікаційного документа упорядкують цей процес.

Дієва охорона археологічної спадщини здійснюється у комплексній взаємодії правових, фінансових, організаційних та інших державних заходів по її збереженню, тому створення ефективного правового регулювання є одним із важливих заходів.

-
1. Заремба С.З. Пам'яткознавство як наукова дисципліна // Праці Центру пам'яткознавства. – 2002. – №4. – С. 15-16.
 2. Моця Б.О. Проблеми охорони та використання археологічних об'єктів культурної спадщини в Україні // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2003. – №2. – С.7-8.
 3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – С.27.
 4. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – С.333.
 5. Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ара-

- лів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць: Постанова Кабінету Міністрів від 13 березня 2002 р. № 318 // Офіційний вісник України від 5 квітня 2002 р. – 2002. – № 12. – С. 79. – Ст. 587.
6. Порядок розроблення науково-проектної документації щодо визначення меж територій та зон охорони пам'яток археології, а також режимів їх використання Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень // http://www.heritage.com.ua/zakonodavstvo/proekty_n_a/index.php?id=52
 7. Про порядок обліку, забезпечення збереження, утримання, використання і реставрації нерухомих пам'яток історії і культури: Інструкція Міністерства культури СРСР від 13 травня 1986 року // www.rada.gov.ua
 8. Про порядок ведення державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів від 12 січня 1993 року // www.rada.gov.ua
 9. Про Програму створення автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів від 2 грудня 1997 року // www.rada.gov.ua
 10. Про Державну службу з питань національної культурної спадщини: Постанова Кабінету Міністрів від 15 березня 2006 р. № 336 // Офіційний вісник України від 29 березня 2006 р. – 2006. – № 11. – С. 213. – Ст. 761.
 11. Гусев С.В. Проблемы составления Кадастра земель историко-культурного назначения // Мониторинг археологического наследия и Земельный кадастр: сборник статей по материалам семинара 1998-1999 гг. – М., 2000. – С. 198-202.
 12. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року № 1760 // Урядовий кур'єр. 24.04.2002 – № 78.
 13. Абрамова І.В. Критерії визначення категорій пам'яток та порядок внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яток охоронне законодавство України: Матеріали конференції (18-19 квітня 2002 р.). – К.: Стилос. – 2002. – С. 109-113; Мінаєва Н.І. Правові аспекти проблеми збереження археологічної спадщини // Археологія. – 2004. – №2. – С.157-158.
 14. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1626 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 26. – Ст. 361.
 15. Про затвердження Порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічної території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 року № 316 // Урядовий кур'єр. —56 30.04.2002 – № 82.
 16. Положення про польовий комітет, затверджене Вченою радою Інституту археології НАН України від 23 січня 2003 року // Археологія. – 2004. – № 2. –С. 150-151.

**Щодо принципів і особливостей підготовки
біографічних довідкових видань
з пам'яткоохоронної діяльності**

С.М. Ляшко (Київ)

Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського,
кандидат історичних наук

Пам'яткознавство – молода наукова дисципліна, яка поряд з краєзнавством, регіоналістикою, музеєзнавством сформувалася в середині ХХ ст. Кожна з них має комплексний об'єкт дослідження. Для пам'яткознавства це – джерелознавство, книгознавство, архівознавство, бібліотекознавство, археологія, етнографія, архітектура, картографія та комплекс допоміжних дисциплін історичного циклу – геральдика, нумізматика, сфрагістика тощо. Виходячи з специфіки дисципліни, суб'єктами пам'яткознавства є дослідники та організатори охоронної діяльності, в деяких випадках – особи, які відкрили людству конкретну пам'ятку, здійснили реставрацію тощо. Кожна з наукових дисциплін і галузей знання має своїх дослідників. Закономірно, що в Україні існують біографічні довідкові видання, присвячені кожній з перелічених складових цієї комплексної дисципліни [1]. В цих виданнях вміщено значну кількість персоналій, які, поряд з основною сферою діяльності, чинили певний вплив на розвиток пам'яткознавства. Майбутній біографічний довідник пам'яткознавців України повинен взяти все краще від попередників і одночасно відповідати сучасним вимогам підготовки довідкових видань.

Початок роботи над укладанням будь-якого біографічного довідкового видання починається зі складного процесу визначення редакційною колегією (авторами, упорядниками) кола персоналій (Словника), які увійдуть до нього. Зазвичай, при вирішенні цього питання керуються низкою взаємопов'язаних чинників, зокрема:

1. Цільовим призначенням видання, що визначатиме його вид і тип.
2. Принципами укладання (територіальний, соціокультурний, етнічний, етнічно-територіальний, етнополітичний, професійний та інші).
3. Хронологічними рамками видання.
4. Кількістю персоналій і обсягом видання.

У сукупності зазначені чинники становлять надійний «каркас» майбутнього біографічного видання і суттєво полегшують формування критеріїв добору персоналій до нього. Як свідчить практика, нехтування будь-яким з перелічених принципів не сприяє створенню якісного видання.

Щодо першого пункту, зазначимо, майбутнє довідкове видання, присвячене пам'яткознавству, може бути універсальною енциклопедією, енциклопедичним словником з біографічним блоком або біографічним довідником. За типом – це галузеве довідкове видання. За принципами укладання воно буде пов'язане з територією України або окремими її регіонами.

Кожне довідкове біографічне видання базується на оригінальному Словнику, спеціально опрацьованому та підготовленому відповідно до спрямованості (концепції) і структури видання, рівня розвитку відповідної галузі знань і потреб суспільства, тенденцій і досвіду світової та національної довідкової справи. Якість підготовки Словника визначає рівень наукового видання і залежить від професійного рівня фахівців, що його укладають [2, с. 598]. Він також дозволяє збалансувати кількісний склад осіб як за сферами діяльності, так і за хронологією та іншими критеріями.

Словники слугують каркасом для системної подачі матеріалу усередині видання. При розробці Словника видання (біографічного видання) вирішуються дві важливі проблеми. Перша стосується добору конкретних прізвищ і є визначальною для науково-методологічного (світоглядно-теоретичного) рівня довідника. Друга чітко регламентує обсяг, систему подання допоміжних матеріалів, які супроводжуватимуть текст – бібліографії, іконографії та іншого ілюстративного й допоміжного матеріалу [3, с. 52–54].

Словник довідкового видання має включати перелік імен персоналій, вони ж є назвами статей. Кожна позиція (прізвище) у словнику супроводжується такими даними: дефініція, обсяг, іконографія, бібліографія до статті (усе в знаках). Критерії відбору персоналій до Словника видання повинні бути єдиними для всього видання і пов'язаними, перш за все, з різними аспектами діяльності особи на користь дослідження та охорони пам'яток історико-культурної спадщини.

Виходячи із специфіки формування кожної складової цієї комплексної дисципліни, на історичній і хронологічній вертикалях видання кожна буде мати свої точки відліку і різне кількісне наповнення персоналіями, діяльність яких пов'язана з пам'яткознавством. Галузевий персо-

нальний словник в ідеалі повинен відповідати етапам формування конкретної наукової дисципліни. Але комплексний характер пам'яткознавства ускладнює завдання. Якщо брати, наприклад, комплексну наукову галузь книгознавство, то для пам'яткознавства точкою відліку можуть стати імена осіб, пов'язані з процесом формування відомого зібрання книг при Софійському соборі київського князя Ярослава Мудрого або створенням рукописних книг (XI ст.). Бібліотекар як фах, звання і соціальний статус набув чинності в XVIII ст. На початковому етапі він уособлював діяльність із збирання і формування (приватних, навчальних закладів, придворних тощо) бібліотек, їхнього опису, вивчення та охорони [4].

Якщо брати географію в широкому сенсі, то відповідний внесок в українське пам'яткознавство зробили іноземні мандрівники, різні за напрямками своєї основної діяльності (наприклад, фламандський монах Віллем Рубрук, XIII ст.). Поряд зі своїми головними завданнями вони фіксували у різний спосіб (опис, карта) в своїх щоденниках археологічні, етнографічні, архітектурні та інші пам'ятки. Ще раніше, в X ст. з'явився перший опис о. Хортиця (острів святого Георгія), майбутнього Національного заповідника «Хортиця». Хрещений батько опису – візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний. Значна кількість пам'яток археології була нанесена на креслення, плани і карти в XVIII–XIX ст. військовими картографами, інженерами (топографічні зйомки фортеці Херсонес інженером-поручиком І. Симухіним, 1811; Керченського півострова – генерал-майором С.А. Мухіним, 1816 тощо). Виконавці подібних робіт обов'язково фіксували на планах і картах пам'ятки археології. Їхня діяльність пов'язана з становленням іншої наукової дисципліни – картографії [5]. На початкових етапах зародження різних наукових дисциплін діяльність осіб була більш пов'язана зі створенням, фіксацією або вивченням пам'яток.

Практична і наукова діяльність представників різних за фаховими напрямами громадських утворень, наукових товариств, комітетів, комісій, церковних об'єднань, аматорів другої половини XIX – 20-х років XX ст. була спрямована на науково-освітні експедиції, створення книгозбірень (бібліотек), архівосховищ (древлесховищ), музеїв, видавничої діяльності тощо. Тобто, цей період був пов'язаний із становленням багатьох гуманітарних галузей знання і наукових дисциплін, а різноманітна фахова і аматорська діяльність учасників цього процесу була спря-

мована на вивчення та охорону пам'яток. Цей історичний період дозволяє виділити найбільшу кількість осіб в порівнянні з попередніми етапами, які внесли суттєвий вклад в становлення пам'яткознавства, а конкретніше – в формування «банку даних» пам'яток і їх вивчення, формування методичних засад щодо пам'яткоохоронної діяльності із збереження культурної спадщини.

Ця особливість формування пам'яткознавства, як наукової дисципліни, повинна знайти своє відображення у Словнику видання. Тобто в процентному відношенні в Словнику видання для цього періоду будуть переважати особи, діяльність яких пов'язана з дослідженнями пам'яток, а не з пам'яткоохоронною діяльністю.

Пам'яткоохоронна діяльність у тій якості, як її визначають фахівці, отримала свій швидкий розвиток вже в ХХ ст. (в 20-30-ті роки; з кінця 60-х років) На кінець ХХ ст. в Україні на державному обліку перебуває більше 150 тисяч пам'яток історії та культури, із них історії – 56 тисяч, археології – 53 тисячі [6]. Значна частина їх була виявлена, облікована, вивчена, досліджена частково або повністю, починаючи з 70-х років ХХ ст. Тоді ж набули чинності їх охорона, реставрація, консервація, музеєфікація, популяризація тощо. Об'єктивно, в довіднику повинні переважати сучасники, діяльність яких пов'язана з різними напрямками пам'яткознавства.

Досить тісно з об'єктами дослідження – пам'ятками історії та культури пов'язано краєзнавство. В Україні історично склалося так, що на регіональному рівні особи, які займаються краєзнавчою діяльністю (краєзнавці), поєднують свою діяльність з пам'яткоохоронною діяльністю. Огляд персонального складу довідника «Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю)» ілюструє цю тезу [7]. Із 400 осіб, які увійшли до довідника, близько 70 пов'язали свою діяльність з дослідженням та охороною пам'яток історії та культури. Цей довідник ми обрали для аналізу лише однієї складової біографічної статті – дефініції, яка супроводжує довідки про осіб, діяльність яких пов'язана з пам'яткознавством. Мета нашого експрес-аналізу, з одного боку, звернути увагу майбутніх авторів біографічного довідника – пам'яткознавців на складність структури даного елементу статті, з іншого – звернути увагу на типові помилки укладачів і авторів довідників.

Виділимо декілька загальних моментів, які, на наш погляд, дають підстави для методичних підходів щодо визначення дефініції у сфері пам'яткознавства. Найчастіше до дефініції винесено визначення

«пам'яткоохоронець», ніж «пам'яткознавець». Воно переважає і в тих випадках, коли за змістом діяльності особа є дослідником, тобто професійно вивчає той чи інший вид пам'яток історії і культури.

У визначення дефініції виноситься один з напрямів пам'яткознавчої діяльності. Наприклад: «Проценко Людмила Андріївна – історик, архівіст, педагог, некрополезнавець» [7, с. 181]. Потрібно: «Проценко Л.А. – історик, архівіст, педагог, краєзнавець, пам'яткознавець». Діяльність з вивчення та охорони некрополів виноситься до змістовної частини статті.

В дефініцію виноситься визначення напряму діяльності за фахом: «Пламеницька Євгенія Михайлівна – історик архітектури, дослідник архітектурної спадщини України» [5, с. 172]. В даному випадку дефініція повинна бути така: «Пламеницька Є.М. – архітектор, краєзнавець, пам'яткознавець». Оскільки назва країни винесена до заголовку видання, то в дефініції вона не повинна вказуватися.

Досить еkleктична дефініція супроводжує біографічну довідку Стрельського В.І.: «Стрельський В'ячеслав Іллєч – вчений-історик, фахівець у галузі джерелознавства, археографії, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, д.і.н., проф., один з організаторів та член Президії правління УТОПК, голова Київської міської організації Товариства» [4, с. 217, 218]. Тобто, в конкретному випадку складовими дефініції є оцінка професійної діяльності (вчений-історик, фахівець), науковий ступень (д.і.н.), посада (проф. замість «педагог»), громадська діяльність (член Президії правління УТОПК, голова Київської міської організації Товариства). Ступінь доктора історичних наук вже є призначенням наукових заслуг і фахового рівня праць науковця і до дефініції не виноситься. В конкретному випадку дефініція може виглядати так: «Стрельський В.І. – історик, джерелознавець, археограф, архівознавець, педагог, краєзнавець, пам'яткознавець».

Як підсумок короткого екскурсу по сторінках довідника «Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю)» підкреслимо: дефініція, як семантичне ядро заголовка біографічної статті, концентрує у собі історичну, соціальну, культурологічну інформацію про людину. Традиційно так склалося, що у ній в короткій, стислій формі оцінені професійні досягнення, заслуги перед суспільством тощо, а також відображені соціальний статус, хронологічні, географічні, політичні, етнічні тощо реperi. Специфіка біографістики, як галузі історичної науки, полягає в тому, що її об'єктом є особа, а дефініція, по суті, – оцінка духовної і

практичної діяльності конкретної людини у певних історичних умовах. Очевидним також є і те, що на структуру дефініції історичної науки значною мірою впливає не тільки позиція конкретного дослідника, але й певні елементи тієї політичної системи, у межах якої ця наука існує [8].

Пам'яткознавство – це сфера наукової і практичної діяльності. Назва наукової дисципліни – пам'яткознавство, яка поділяється фахівцями на чотири основних напрями діяльності: наукове, практичне, громадське і державне. Тобто – пам'яткознавство (пам'яткознавець) і охорона пам'яток (пам'яткоохоронець).

На наш погляд, до дефініції статті про конкретну особу потрібно вносити визначення, яке пов'язане з назвою дисципліни, а вже в тексті статті дати характеристики напрямам її діяльності – дослідження, вивчення, охорона, адміністративна тощо. Особа, освіта і профіль діяльності якої співпадають, має одну складову в дефініції. Наприклад: історик, географ, будівельник тощо. Але пам'яткознавство, як наукова дисципліна, має синкретичний характер, і фахівців з цієї дисципліни вузи України почали готувати лише в останнє десятиріччя. Суб'єктом такої діяльності може виступати за фахом архітектор, історик, етнограф, археолог тощо. Тобто, дефініція має бути складною. Наприклад: історик, пам'яткознавець.

Найбільш поширені визначення, з яких складається дефініція біографічних статей, належать особам, діяльність яких припала на середину XIX – 20-ті роки XX ст. і пов'язана з гуманітарною сферою знань – етнограф, фольклорист, архівіст, краєзнавець. За змістом вони відповідають стану дисциплін, які формуються у цей період, і спрямовані на створення бази джерел для етнології, історії, архівознавства, статистики, географії тощо [9].

Майбутній довідник «Пам'яткознавці України» повинен відповідати вимогам створення біографічних видань і потребує колективних зусиль дослідників історії українського пам'яткознавства.

-
1. Тимофієнко В.І. Енциклопедія архітектурної спадщини України: Тематичний словник багатотомного видання. – К., 1995. – 365 с.; Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці, 1997. – 205 с.; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упоряд.: О.М. Коваль, І.Б. Матяш, В.С. Шандра. – К., 1999. – Вип. 1. – 367 с.; Матеріали до біографій етнологів та народознавців України / Уклад. С.М. Ляшко, С.П. Залозна. – К.-Запоріжжя,

2001. – 174 с.; Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1. – 270 с. та інші.
2. Табенский В.В. Словник / В.В. Табенский, Г.В. Якушева // Книга: Энциклопедия. – М., 1999. – 799 с.
- 3 Черниш Н.І. Українська енциклопедична справа: Історія розвитку. – Л., 1998. – 91 с.
4. Ціборовська-Римарович І. Бібліотекар XVIII ст.: фах, звання, соціальний статус // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 208-215.
5. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб, 2002. – 675 с.
6. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С. 13.
7. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю)... – 270 с.
8. Ляшко С.М. Структура дефініції у біографістиці // Українська біографістика: Збірник наукових праць – К., 2005. – Вип. 3. – С. 27–35.
9. Ляшко С.М. Українська наукова провінція другої половини XIX – 20-х років XX ст.: досвід колективної біографії // Наукові праці НБУВ. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 728-744.

Джерела української біографістики як підґрунтя вивчення діяльності пам'яткознавців України

Н.І. Любовець (Київ)

старший науковий співробітник

Інституту біографічних досліджень

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,

кандидат історичних наук

На початку 90-х років XX ст. розпочався новий етап розвитку ряду історичних дисциплін: як-то історичного краєзнавства та пам'яткознавства, які переросли рамки виключно громадського руху і стали претендувати на ставлення до себе як до науки, що вимагало розробки загальної теорії пам'яткознавства та краєзнавства, їх методичних засад та наукового статусу. Працюючи здебільшого на стику різних наук (для краєзнавства – географії, історії, етнографії, геології тощо, для пам'яткознавства – історії, мистецтвознавства, архітектури, етнографії, археології, книгознавства, науки і техніки, музеєзнавства, архівознавства, літературознавства, реставрації, консервації тощо), краєзнавство та пам'яткознавство є інтегральними (комплексними) науками, які належать, на думку С.З. Заремби, до фундаментальних історичних дисциплін (по-

ряд із джерелознавством, історіографією, археологією, етнографією [1]. Беручи свої коріння з кінця XVIII – першої половини XIX ст., вони почали активно розробляти свої науково-методологічні засади лише в середині 90-х років XX ст. На сьогодні вийшло ряд наукових праць окремих дослідників та наукових збірників, присвячених цій проблематиці, які свідчать про нові підходи до проблем розвитку сучасного краєзнавства [2] та пам'яткознавства [3], переконують нас у необхідності подальшого розвитку цих важливих наукових дисциплін. Завдяки зусиллям Сергія Захаровича Заремби, яким було підготовлено монографію та підручник з проблем пам'яткознавства, само по собі пам'яткознавство було виокремлено як окремий науковий напрям. Свідченням розвитку пам'яткознавства як науки, що було незаперечною заслугою С.З. Заремби, стало внесення у 2006 р. до «Переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених знань», що здійснює ВАК України, нової спеціальності в галузі історичної науки за номером 17.00.08. Музеєзнавство. Пам'яткознавство [4].

Період активної розробки науково-теоретичних засад історичного краєзнавства та пам'яткознавства співпав і з періодом розробки концептуальних засад української біографістики, яку також можна віднести до комплексних наук, оскільки вона має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема із спеціальними історичними дисциплінами (бібліографією, генеалогією, іконографією, геральдикой, просопографією, мемуаристикою, некрополістикою тощо) та іншими історичними галузями, суспільно-політичними та гуманітарними дисциплінами (регіональною історією, соціально-політичною та церковною історією, історіографією, біобібліографією, психологією, літературознавством, наукознавством, культурологією, інформатикою тощо) [5].

Розглядаючи питання становлення та розвитку засад історичного краєзнавства, пам'яткознавства та біографістики, можна знайти багато спільного. Так, історичні корені цих наукових напрямів беруть свій початок у XIX ст. (церковне пам'яткознавство почало розвиватися трохи раніше – наприкінці XVIII ст.). Співпадають у них і часи активного розвитку (період виникнення і діяльності наукових товариств 70-х років XIX ст., період діяльності УАН-ВУАН, 90-ті роки XX ст.) і часи занепаду (30-ті – середина 60-х років XX ст.). Все це, на нашу думку, пов'язане з тим, що історичне краєзнавство, пам'яткознавство та біографістика ві-

діграють у суспільстві одну дуже важливу функцію, а саме – виховну. Саме вони покликані у період відродження та становлення Української незалежної держави виховувати патріотизм, знайомлячи масового читача з архітектурними, археологічними, історичними пам'ятками рідного краю, з життям і діяльністю визначних представників української історії науки та культури. Як наслідок, пробудження національної свідомості, переосмислення історичного минулого свого народу.

Безперечним є той факт, що пам'яткознавчі, історико-краєзнавчі дослідження є підґрунтям фундаментальної історичної науки, в тому числі і біографістики, яка перебуває на шляху становлення як окремої наукової дисципліни, розробки теоретичних та методичних засад [6]. Сталий інтерес до біографістики свідчить про необхідність активної співпраці краєзнавців та пам'яткознавців з істориками-біографістами у справі видання як тематичних, регіональних біографічних праць, так і в процесі підготовки фундаментального багатотомного Українського біографічного словника (далі – УБС), робота над електронною версією якого ведеться в рамках Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Принциповим підходом до укладання УБС є включення «персоналій кількох різних рівнів: від постатей світового, європейського, слов'янського і загальноукраїнського масштабу до порівняно маловідомих діячів освіти, науки і техніки, охорони здоров'я, преси, церкви, театру, кінематографу, літератури, урядовців, спортсменів тощо, які репрезентуватимуть представників національних меншин, діячів різних регіонів України, діаспору далекого і близького зарубіжжя та іноземців, що активно впливали на українську історію і культуру» [7]. Такий підхід дозволить ввести у науковий обіг значну кількість маловідомих або невідомих зовсім персоналій як загальноукраїнського, так і регіонального рівня, діяльність яких довгий час з ідеологічних причин замовчувалася. Всебічне висвітлення життя та діяльності таких осіб можливе лише за умови залучення до цієї справи якомога ширшого кола дослідників (істориків, пам'яткознавців, краєзнавців тощо), які фундаментально займаються вивченням пам'яток історії та культури як окремих регіонів, так і України в цілому. Назріла, на нашу думку, необхідність підготовки і окремого видання, присвяченого діячам пам'яткознавства.

Як показує практика, комплексність пам'яткознавства не дозволила на сьогодні видати довідник чи словник діячів пам'яткознавства в Україні

(це саме стосується і біографістів), хоча ці історичні дисципліни мають широке коло своїх видатних діячів. Українські пам'яткознавці та біографісти розпорошені у різноманітних виданнях, як-то: історики, філологи, археологи тощо. Трохи краще є ситуація з краєзнавцями. На сьогодні уже видано ряд довідкових видань, присвячених краєзнавцям [8].

Першою спробою зібрати біографічну інформацію про тих науковців, які займалися або зараз займаються пам'яткознавством, стала праця С.З Заремби «Українське пам'яткознавство» (К., 2003), яка містить розділ «Пам'яткознавство в особах» (С. 186-204), де подано 97 коротких біографічних довідок науковців-пам'яткознавців ХІХ-ХХІ ст. Це може стати основою для роботи з підготовки та видання окремого довідкового видання.

Підготовка довідкових видань типу «Українські пам'яткознавці» та «Українські біографісти» викликала би значний інтерес у суспільстві і тим самим сприяла би і подальшій пропаганді необхідності збереження національних духовних та культурних цінностей. У ІБД уже почато роботу по збору матеріалу до довідника «Українські біографісти», але вона знаходиться тільки на початковому етапі розробки словника і концептуальних засад.

В Інституті біографічних досліджень ІБД Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ведеться робота по створенню електронної версії Українського національного біографічного архіву, однією складовою якого є база даних «Джерела української біографістики». Паралельно започатковано серію «Джерела української біографістики», в якій на сьогодні уже вийшло два випуски [9]. У першому випуску видання систематизовано широке коло джерел, що містять біографічну інформацію про діячів історії та культури України. У книгу увійшло понад тисячі книжкових видань середини ХІХ – ХХ ст., що знаходяться у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Другий випуск вмістив анотації понад чотирьохсот книжкових джерел, що містять біографічну інформацію про діячів історії та культури України, які вийшли у світ на території України за період 2001-2003 років й знаходяться у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У двох випусках до кожного з розглянутих джерел подано анотацію, в якій розкрито зміст, призначення видання, вказано на наявність біографічного матеріалу, його характер (довідка, стаття, біографічний розділ тощо), структуру, а також допоміжного апарату, іконографії тощо із зазначенням шифрів зберігання.

Для зручності користування покажчиком (вип. 1-2) вміщено розгалужений довідковий апарат, який включає: «покажчик імен», «алфавітний покажчик назв творів», «покажчик географічних назв», «покажчик професій, галузей та напрямів людської діяльності», «покажчик установ, організацій, підприємств, товариств тощо, які брали участь у підготовці та випуску видань», «покажчик навчальних закладів», «етнографічний покажчик». на нашу думку, дане видання може стати у нагоді при підготовці як довідкового видання, присвяченого пам'яткознавцям України, так і для окремих монографічних досліджень та біобібліографічних покажчиків.

1. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / НАН України; Центр пам'яткознавства. – К.: Логос, 1995. – С.19.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993; Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX-на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995; Баженов Л. В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996; Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Наук. зб. / Л.В. Баженов (відп.ред.). – Кам'янець-Подільський, 2002; Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. / Л.В. Баженов (відп.ред.). – Хмельницький, 1995; Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: Історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001; Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь, 1998; *Він же*. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / Л.А. Дубровина (ред.) В.Ф. Шарапа (вступ.ст.). – Симферополь, 2001. Керещман В.Ю. Історичне краєзнавство на Закарпатті початку XIX - 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Ужгород, 1995; Павлухіна В.Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50-90-ті роки: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 1998; Тронько П.Т. Українське краєзнавство в XX столітті (До 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) / В.А. Смолій (наук. ред.). – К., 2002.
3. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / НАН України; Центр пам'яткознавства. – К., 1995. – 448 с.; Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2002. – 204 с.; Гаврилюк С.В. Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмищини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича – Чернівці, 2003. – 39 с.; Ковальчук Г.І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства XX століття: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2005. – 485 арк.

4. Бюлетень Вищої Атестаційної Комісії України. – 2006. – № 7. – С. 5; Український історик Сергій Заремба: документи та матеріал до біографії / Упоряд. життєпис, бібліог. Т.І.Кішар. – К., 2007. – С.26.
5. Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А.Смолій (голова ред.кол.) – К., 2003. – Т. 1: А-В. – С.295-296.
6. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут біографічних досліджень. – К., 1996. – 239 с.; Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського – К., 1997. – 48 с.
7. Чишко В.С. Основні принципи створення Українського біографічного словника // Українська біографістика: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 14.
8. Вчені-краєзнавці Прикарпатського університету імені Василя Стефаника: Біографічний довідник / Прикарпатський національний ун-т ім. В.Стефаника. Кафедра історії України; Івано-Франківська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців / Богдан Гаврилів (авт.-уклад.). – Івано-Франківськ, 2000. – 22 с.; Гайда Л.А. Вчителі-краєзнавці, засновники музеїв Кіровоградщини: Біогр. нариси / Кіровоградський обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського; Обласне історико-культурне товариство «Ойкумена»; Кіровоградська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Кіровоград, 2004. – 55 с.; Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / Всеукраїнська спілка краєзнавців; Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському держ. ун-ті; Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. М.Коцюбинського; Державний архів Вінницької області / С.Д. Гальчак (авт.-упоряд.). – Вінниця, 2005. – 224 с.; Краєзнавці Прикарпаття (XX ст.): Довідник / Івано-Франківська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців; Науково-редакційний відділ при управлінні культури Івано-Франківської облдержадміністрації; Івано-Франківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / П. Арсенич (авт.-уклад.). – Івано-Франківськ, 2002. – 114 с.; Краєзнавці України: Сучасні дослідники рідного краю: Довідник / Всеукраїнська спілка краєзнавців / П.Т. Тронько (гол. ред.), Т.Ф. Григор'єва (упоряд.). – К.-Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 1 – 270 с.; Пономаренко М.Ф. Краєзнавці Черкащини: Біо-бібліографічний словник. – Золотоноша, 2003. – 100 с.
9. Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (середина XIX – XX ст.) / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Інститут біографічних досліджень / О.С. Онищенко (гол. редкол.), Т.В. Куриленко, Н.І. Мельник, О.М. Яценко (авт.-уклад.). – К., 2004. – 367 с. – (Серія «Джерела української біографістики», вип.1); Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (2001-2003 рр.) / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут біографічних досліджень / О.С. Онищенко (гол. редкол.), Н.І. Мельник-Любовець, О.М. Яценко (авт.-уклад.). – К., 2006. –

Перші Зарембівські читання

204 с. – (Серія «Джерела української біографістики», вип.2).

Репресії проти інтелігенції в 30-х роках XX ст.

А.В. Шевченко (Київ)

науковий співробітник головної редколегії
науково-документальної серії «Реабілітовані історією»
при Президії НАН України

У працях Сергія Захаровича Заремби з пам'яткознавства значний відбиток знайшов аналіз роботи академічних установ України (історичних та етнографічних комісій ВУАН, науково-дослідних кафедр, Всеукраїнського археологічного комітету) із збереження та вивчення історико-культурної спадщини. Він зупинявся на діяльності таких визначних вчених як Ф.Е. Ернст, Д.М. Щербаківський, М.О. Макаренко, І.В. Моргілевський, С.А. Таранущенко, Д.І. Яворницький і багатьох інших [1]. Доля численних справ, які вони відстоювали, та їх самих була трагічною. Багато з них зазнали політичних переслідувань, звільнень з роботи, арештів, засуджень на різні строки, а деякі були засуджені до вищої міри покарання.

Показовою в цьому відношенні була боротьба членів ВУАН і, зокрема, Всеукраїнського Археологічного комітету за збереження Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря. Ніякі звернення громадськості та вчених щодо збереження пам'ятки світового значення XII ст. не допомогли, пам'ятка була знищена в 1934 р. Це стосувалось також інших пам'яток у зв'язку з антирелігійною політикою радянського уряду.

Репресії проти інтелігенції, спочатку лише старої, монархічної, а згодом і нової, яка сформувалась вже після встановлення радянської влади, діячів літератури та мистецтва, науковців, військових, інженерно-технічних працівників, діячів освіти, вчителів за доби сталінського тоталітарного режиму набули широкого розмаху. В Україні сталінські репресії відзначались особливою жорстокістю. Представників інтелігенції в Україні вважали носіями національної гідності та самосвідомості, а це загрожувало єдності тоталітарної держави, якою став СРСР.

Одним з перших великих інспірованих судових процесів проти української інтелігенції був процес СВУ (Спілки визволення України), який тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Верховним судом УСРР за «контрреволюційну діяльність і участь в цій неіснуючій міфічній організації СВУ» були засуджені до різних термінів ув'язнення 45 представників інтелігенції. Найпомітнішою фігурою, керівником цієї організації названий віцепрезидент ВУАН, академік, літературознавець, людина, яку називали «совістю української інтелігенції», Сергій Єфремов. Серед засуджених були провідні професори вузів України, вчителі, діячі освіти, письменники Л. Старицька-Черняхівська, діячі УАПЦ – брати Чеські та інші.

Понад 400 чоловік значились у філіалах СБУ в різних міста України. За підрахунками деяких зарубіжних дослідників, під час та після процесу СБУ було заарештовано, знищено та заслано понад 30 тис. чоловік [2].

Далі великою гучною справою було «викриття» в березні 1931 р. так званого «Українського національного центру» та його складової частини – галицької «Української військової організації» – УВО. Ця справа, яка також була інспірована в надрах СБУ УРСР, засудила більше 50 чоловік зі строком ув'язнення від 3 до 6 років.

За цією справою був заарештований академік М.С. Грушевський 23 березня 1931 р. у Москві. Допити його у Києві тривали з 28 березня по 5 квітня 1931 р. На допитах він визнав свою належність до «Українського національного центру», хоча твердив, що був лише його ідейним керівником. Зважаючи на авторитет Грушевського, в серпні 1931 р. з нього були зняті обвинувачення, і він знову був відправлений до Москви. Дальша його доля всім відома.

По цій же справі був також заарештований антагоніст М.С. Грушевського в науці, історик-марксист, академік ВУАН Матвій Яворський. Проти Яворського ще раніше, в 1929-1950 роках в історичній науці точилась боротьба. Він був одним з найвідоміших істориків України, за його підручниками вчилися в школах та вузах. В своїх працях він намагався показати оригінальний характер історії України, її особливості; відмінні від історії Росії. Це й стало приводом до дискусій проти такого явища, яке назвали «яворщиною», що проводились в Українському інституті марксизму (м. Харків). М. Яворський очолював історичний відділ Інституту. Незважаючи на його заслуги, його звинуватили в апології куркульства, в націоналізмі. В 1930 р. Яворського виключили з лав КП(б)У, звільнили з роботи, позбавили звання академіка, а в березні 1931 р. заарештували за справою «Українського національного центру». В лютому 1932 р. він був відправлений в ув'язнення на Соловки. Спочатку Яворському дали строк 6 років, а 3 листопада 1937 р. за новим вироком – засуджено до вищої міри покарання.

У справі УВО (Української військової організації), яку організувало ДПУ, формулювали як «контрреволюційну диверсійно-повстанську та шпигунську організацію», в 1933 р. були заарештовані наукові працівники науково-дослідних інститутів ВУАМЛІН (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів). Це були переважно вихідці з Галичини: заступник директора Аграрного інституту Тимофій Білаш, віце-президенти Всеукраїнської сільськогосподарської академії Андрій Сліпанський та Юхим Єфроїмський, заступник директора Інституту

червоної професури ВУАМЛІНУ Михайло Чичкевич, професори Олександр Яната, Михайло Лозинський, Михайло Свідзінський, колишній нарком освіти Олександр Шумський. Деякі з них були засуджені до вищої міри покарання в 1933 р., інші – в 1937 р.

У 1933 р. розгромлена повністю кафедра нацпитання ВУАМЛІН, яку очолювали тодішній нарком освіти Микола Скрипник, його заступники Анатолій Річицький (в пресі його називали не інакше як «фашист», його розстріляли першим) та професор філософії Володимир Юринець. В постанові про ліквідацію кафедри відзначали, що керівництво кафедри «перетворили її на притулок різних контрреволюційних націоналістичних елементів та пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді у ВИШах та інших учбові закладах» [3]. Повністю знищено Інститут польської культури – від директора до кур'єрів – всіх звинуватили у шпигунстві. Закрили Інститут сходознавства.

Зазнали репресій співробітники Інституту права та радянського будівництва, звільнені і заарештовані послідовно всі директори Інституту – М. Романюк, П. Трублаєвич, В. Цареградський, Жагелев, Мураховський, К. Сізонов. Критичні статті про них та деяких співробітників Інституту виходили на шпальтах центральних газет [4].

Особливих втрат зазнала філософська наука, яка зосереджувалась спочатку в Інституті червоної професури, а після створення в 1932 р. ВУАМЛІН – в Інституті філософії. Були заарештовані і страчені академіки С.Ю. Семковський та В.О. Юринець, професори П. Демчук, Т. Степовий, віце-президент ВУАМЛІН професор Р.С. Левік і багато інших. Вони проходили по різних судових процесах, єдине було – критика їх друкованих праць, звинувачення в участі в контрреволюційних троцькістських організаціях та підготовці терористичних актів проти членів уряду.

Особливу активність органи НКВС проявили в арештах науковців та письменників після прийняття Постанови ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. «Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів та пособництво їм з боку гнилих та ліберальствующих елементів», а також після вбивства С.М. Кірова 1 грудня 1934 р. В листопаді 1934 р. в Харкові заарештована велика група науковців (24 чоловіка). Всіх їх штучно об'єднали в контрреволюційну троцькістську організацію Всеукраїнський троцькістський центр». На чолі її «поставили» голову Держплану, члена ЦК КП(б)У Ю.М. Коцюбинського. За вироком виїзної сесії Верховного суду СРСР у Харкові підсудні у квітні 1935 р. були засуджені на той час порівняно до невеликих строків таборів та посе-

лень – від 3 до 5 років. Але вже в 1936-1937 роках, коли посилилась діяльність НКВС у боротьбі з «ворогами народу», кількість процесів над учасниками міфічних організацій, яким давали різні назви («троцькистсько-зинов'євський блок», «антирадянська українська націоналістична терористична організація», «контрреволюційна троцькистська терористична організація» та ін.), досягала 60-70. Процеси проводились у великих містах – Києві, Харкові, Дніпропетровську. Як правило, ці організації за велінням чекістів очолювали або партійні керівники, або представники інтелігенції – професори, викладачі вузів, педагоги, лікарі, інженери. Вироки в 1937-1938 роках були майже всі – ВМП.

ВУАМЛПН було ліквідовано Постановою ЦК КП(б)У 25 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук». Інститути, які були у складі ВУАМЛПН, перейшли у підпорядкування Президії АН УРСР. З цього часу починається історія Інституту історії України АН УРСР. Перший офіційний директор Інституту історії Арташес Хоронovich так і не приступив до виконання своїх обов'язків до заміни його С.М. Білоусовим 23 листопада 1936 р. А.Х. Сараджева було заарештовано у грудні 1936 р., як і інших керівних працівників ВУАМЛПН – Л.А. Гітшель, К.Ф. Гребенкін, З.А. Ашраф'ян, К.П. Сизонов, О.П. Дзеніс, Н.М. Войтинський, Т.Т. Скубицький та інші. Всіх їх звинуватили в участі в контрреволюційних терористичних організаціях. Всі вони були страчені [5].

Сталінщина і масовий політичний терор 30-х років винищили як найбільш талановитих, обдарованих, розумних людей, так і їх твори, що були вилучені із наукового обігу та бібліотек. Він завдав великої шкоди нашій країні, оскільки було втрачено колосальний культурний та інтелектуальний генофонд українського народу.

Із розвінчанням «культу особи» Сталіна в 1956 р. почався процес реабілітації невинно загиблих та покалічених долею людей. Тепер до нас повертаються імена видатних людей минулого, ми дізнаємось про їх життєвий та творчий шлях, і наше завдання – відроджувати правду про них.

-
1. Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – С. 82 – 90.
 2. Шаловал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 66.
 3. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 48.
 4. Вісті ВУЦВК. – 1934. – 1, 3 листопада.
 5. Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР: 1936 – 1941. – К., 2001. – С. 7, 11, 18 – 23.

**З історії вивчення кримських пам'яток
(кінець XVIII – початок XX століття)**

А.А. Непомнящий (Сімферополь)

професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін
Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського,
доктор історичних наук

Окремі аспекти розвитку пам'яткознавства Півдня України в XVIII – на початку XX ст. знайшли висвітлення в низці наукових досліджень. Ці праці стали певною базою для подальших наукових розвідок, сприяли створенню деякої систематизації багатогранного процесу вивчення краю.

Першим досвідом узагальнюючої історико-бібліографічної характеристики процесу вивчення Криму стало дослідження Павла Михайловича Леонтьєва (1822-1875) «Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря» [1], в якому наведено список дослідників та їх праць, починаючи з 1725 р. (де Боз) до середини XIX ст., подано їх анотації із зазначенням наявних помилок, розкрито діяльність перших наукових організацій, чії програми були пов'язані з вивченням півострова (Петербурзьке археолого-нумізматичне товариство, Одеське товариство історії та старожитностей). П.М. Леонтьєв розглянув лише найяскравіші твори, залишивши поза своїм «Обзором» значну частину книжкової та журнальної продукції епохи.

Лише наприкінці XIX ст. історіографи повернулися до питання історії вивчення Криму. У дослідженні одеського вченого Владислава Норбертовича Юргевича (1819-1898) «Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования» [2] було представлено історію вивчення багатих археологічними знахідками районів Криму. У ґрунтовнішій формі це питання було розглянуте В.Н. Юргевичем у дослідженні «Об археологии в царствование императрицы Екатерины II» (1897), де розкрито основні події початкового етапу цього процесу [3], показано роль випадкових знахідок у розвитку досліджень і зростання уваги до Криму провідних російських істориків.

Основні віхи історії археологічного вивчення Криму в XIX ст. викладено у праці Адольфа Міхаеліса [4]. Автор не вмістив матеріал, пов'язаний із публікацією результатів дослідження цих знахідок, обмежившись лише переліком відкриттів. «Общий обзор изучения крымских древностей со времени присоединения Крыма к Российской Дер-

жаве» склав відомий київський вчений-кримознавець Юліан Андрійович Кулаковський (1855-1919) [5]. За кількістю згаданих й охарактеризованих кримознавчих праць кінця XVIII – першої половини XIX ст. огляд Ю.А. Кулаковського поступається праці П.М. Леонтьєва. Згідно із своїм фахом, Ю.А. Кулаковський більшу увагу приділив історії археологічних досліджень у Керчі, зокрема, створенню та діяльності Керченського музею старожитностей, заходам Російського археологічного товариства та Археологічної комісії з організації наукових досліджень у Керчі. Ним вперше виокремлені «Отчеты императорской Археологической комиссии» як видання, що містять численні кримознавчі матеріали (публікації Л.Е. Стефані, В.Г. Тізенгаузена), розкритий розвиток нумізматичних досліджень. В цьому зв'язку автором подано характеристику праць другої половини XIX ст., що є доповненням до розробок П.М. Леонтьєва. Аналогічне, але ґрунтовніше історико-бібліографічне дослідження було опубліковане в 1915 р. Миколою Івановичем Новосадським (1859-1941) [6]. У праці зроблено акцент на епіграфічні відкриття в Криму, розробку і видання знайдених написів. Вперше були представлені характеристики численних нотатків мандрівників Кримом, детально розкрита діяльність столичних істориків в галузі епіграфіки. У дослідженні названо основні монографії, присвячені Криму (XIX ст.), перераховано (без зазначення статей) провідні наукові видання, в яких розмішувалися кримознавчі публікації.

Характерною особливістю узагальнюючих історико-кримознавчих оглядів, підготовлених за дорадянських часів, стала наявність у них згадок лише найголовніших творів, основних тенденцій у дослідженні краю. При цьому основна частина публікацій залишалася поза їх полем зору.

У дорадянський період було підготовлено систематичні огляди історії археологічних досліджень Херсонеса Таврійського (Х.П. Яшуржинський) [7], старожитностей Південно-Західного та Південного Криму (А.І. Маркевич) [8; 9]. В цих історіографічних розвідках основний акцент поставлений на вивчення хронологічної канви відкриттів і опис найцікавіших знахідок.

У цей час було здійснено кілька спроб узагальнення форм і підсумків наукової діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, найзначнішого за складом учених кримознавчого центру. У працях П.К. Бруна [10], Б.В. Варнеке [11], О.К. Маркова [12], М.Г. Попруженка [13] окреслені основні напрями діяльності Товариства, вказана конкре-

тна роль кожного з його членів у наукових розробках. Одночасно в цих нарисах міститься велика кількість інформації про хід вивчення Криму, історіографічні оцінки праць.

Сучасники неодноразово узагальнювали досвід роботи Таврійської вченої архівної комісії. Виділяється ціла група оглядів діяльності цього місцевого наукового центру [14]. Характерно, що вона аналізується на фоні розвитку аналогічних краєзнавчих організацій по всій країні, що дає можливість більш чітко уявити масштабність проведених у Криму робіт.

У другій половині XIX – на початку XX ст. були зроблені перші спроби систематизації творчості окремих кримознавців. Найбільш поширеною формою для розміщення подібних аналітичних досліджень стали збірники на честь цих діячів науки: Д.В. Айналова, Д.М. Анучина, О.О. Бобринського, А.Я. Гаркаві, Ю.А. Кулаковського, В.В. Радлова, О.С. Уварова, П.С. Уварової [15]. У вміщених у них біо-бібліографічних оглядах творчості вчених представлена канва їх життя, показаний внесок у вивчення кримських пам'яток досліджень, перераховані основні праці.

Загалом, у дорадянський період не було розроблено оглядів творчості більшості істориків-кримознавців, передусім, провінційних, чий внесок в науку в переважній більшості висвітлений на рівні некрологічних нотатків. Не було створено й узагальнюючої роботи про розвиток історико-кримознавчих досліджень.

Характеристика стану наукового життя Криму в революційні роки подана в оглядовій статті В.І. Вернадського, де названо основні наукові центри Криму й окреслено їх форми та підсумки роботи [16].

Активно розроблялися питання історії пам'яткознавства Криму в 20-і роки XX ст. До цього періоду відноситься поява узагальнюючих праць про діяльність Таврійської вченої архівної комісії (А.І. Маркевич) [17], Керченського (Ю.Ю. Марті) [18] і Херсонеського (К.Е. Гриневич) [19] музеїв старожитностей. У них детально викладено початкові етапи формування цих наукових центрів, наведено характеристику діяльності краєзнавців, підведено загальні підсумки роботи. Книги Костянтина Едуардовича Гриневича (1891-1970) та Юлія Юлійовича Марті (1874-1959) забезпечені великою кількістю ілюстрацій та фотографій, що надає їм особливої цінності. Дослідження важливі ще й тим, що їх авторами були директори цих музеїв, археологи, які досконало знали нюанси музейної та пам'яткоохоронної роботи. Історики виділяють різні етапи

розвитку музеїв та археологічних досліджень – від дилетантських розкопок до суто наукових розробок, намагаються пояснити причини уповільнення робіт в окремі періоди. У нарисах наочно проілюстрована допомога, надана Керченському музею старожитностей і Складу місцевих старожитностей столичними й одеськими археологами.

У радянський період певна увага була приділена характеристиці діяльності орієнталістів-кримознавців в галузі вивчення кримських східних пам'яток. В узагальнюючому дослідженні М.К. Дмитрієва [20] названі основні наукові інтереси сходознавців у Криму, прізвища вчених та їх праці. Значна увага в радянській історіографії була приділена творчості сходознавців: В.Д. Смирнова (В.О. Гордлевський [21], М.К. Дмитрієв [22], О.М. Кононов [23], А.С. Тверетінова [24]), В.В. Бартольда (Н.М. Акрамов [25], М.М. Туманович [26]), В.О. Гордлевського (А.П. Базіянц [27], М.О. Баскаков, Е.Е. Бертельс [28]), О.М. Самойловича (Ф.Д. Ашнін, [29], Л.В. Дмитрієва [30], Б.В. Лунін [31]), П.О. Фалєва (Б.В. Лунін [32]). У цих працях, при описі життєвої канви вказаних істориків, відзначався також їх внесок у розвиток вивчення Криму, участь в експедиціях, роботі місцевих наукових товариств, названі основні праці.

У 20-і роки ХХ ст. було встановлено початок історіографії кримського музеєзнавства (М.С. Барсамов, К.Е. Гриневич, Ю.Ю. Марті, Л.О. Мойсєєв, О.С. Мойсєєв [33]), розкрито форми та методи розвитку музейної справи в Криму. Приділивши основну увагу ходу поповнення музейних зібрань, автори залишили поза увагою характеристику діяльності подвижників музейної справи, особливо (Ю.Ю. Марті) вказана їх роль в археологічних дослідженнях. Нема характеристики їх бібліографічної спадщини. Значно менше вивчалася історія розвитку кримських музеїв і діяльності подвижників музейної справи в 30-і – 60-і роки ХХ ст. Велика частина написаних у цей час праць, що стосуються нашої тематики, представлена популярними переробками опублікованого раніше. Із досліджень цього періоду виділимо праці Ф.Т. Гусарова, Г.Д. Белова, Г.Г. Мезенцевої [34], де названі основні етапи формування окремих музейних колекцій.

Відродження історико-краєзнавчих традицій, бурхливий розвиток в Україні та Російській Федерації в останні десятиріччя історико-краєзнавчих досліджень сприяли появі низки узагальнюючих дисертаційних досліджень, пов'язаних із різними етапами вивчення Криму. У дослідженні Ірини Володимирівни Тункіної «Становление классичес-

кой археологии в России (XVIII – середина XIX вв.)» [35] розглянуто процес розвитку археологічних досліджень та охорони пам'яток у Криму в зазначений період, уперше показано роль подорожей у вивченні Криму, введено до наукового обігу низку неопублікованих праць І.П. Бларамберга, П.А. Дюбрюкса, П.І. Кьоппена. У дисертації І.В. Тункіної розкрито процес створення місцевих центрів з вивчення класичної археології Північного Причорномор'я в 1903-1838 роках (Санкт-Петербург, Одеса, Керч), становлення організаційної структури класичної археології Північного Причорномор'я (1839-1859) (Одеське товариство історії та старожитностей, Російське археологічне товариство). Розглянуто основну проблематику досліджень у галузі епіграфіки, нумізматики, історичної географії та археологічної топографії. У ряді наукових публікацій І.В. Тункіної (1980-1990-х роки) розглянута роль окремих істориків у вивченні Північного Причорномор'я (Б.В. Варнеке [36], С.О. Жебельова [37], Є.Є. Келера [38], П.І. Кьоппена [39], Н.П. Кондакова [40], О.М. Оленіна [41]). Окремі розробки дослідниці присвятила історії Керченського і Феодосійського музеїв старожитностей [42]. У своїх працях І.В. Тункіна одна з перших в історіографії продемонструвала наявність численних наукових зв'язків між місцевими й столичними істориками та їх вплив на хід історичних досліджень. До наукового обігу було введено значний за обсягом архівний матеріал. Приділивши основну увагу безпосередньо археологічним дослідженням, І.В. Тункіна не розглядає різні форми публікацій результатів цих праць, особливо маловідомих, вміщених у періодичних виданнях, що не дає повного уявлення про хід процесу становлення історико-кримознавчих досліджень. Логічним завершенням ґрунтовних студій І.В. Тункіної в галузі історії розвитку археологічних досліджень на Півдні України стала її монографія «Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XX в.)» [43], а також докторська дисертація петербурзької дослідниці [44].

У дисертаційному дослідженні Тетяни Федорівни Григор'євої «Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-е гг. XIX в.)» розглядається пробудження наукового інтересу до вивчення історії краю, внесок навчальних закладів Одеси в цю сферу, пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, робота щодо вивчення та охорони старожитностей, комплектування музейних колекцій [45]. Вперше продемонстрована роль міс-

цевої періодичної преси («Одесский вестник», «Таврические губернские ведомости») у вивченні півострова. Разом з тим, хоч у праці окреслені основні напрями історико-краєзнавчого вивчення Криму наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., але розглянуті вони загальною назвою прізвища лише найвідоміших краєзнавців, не відновлена повна бібліографія їх наукової спадщини. Поза увагою Т.Ф. Григор'євої залишився також основний масив досліджень провідних істориків тієї епохи (А.Б. Ашик, О.О. Борзенко, Ф.М. Домбровський, Д.В. Карейша, М.І. Надєждін, Я.В.Е. Тетбу-де-Маріньї тощо). У низці публікацій Т.Ф. Григор'єва проаналізувала краєзнавчу спадщину М.Н. Мурзакевича [46], служителів культу півдня України [47] та висвітила їх роль у процесі вивчення Криму. У спеціальному дослідженні нею розкрита організація охорони пам'яток у Криму в XIX ст., роль в цьому процесі Одеського товариства історії та старожитностей, показана історія створення й основні форми роботи музеїв в Криму [48].

У нашому дослідженні, присвяченому розвитку історичного краєзнавства Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. [49], викладено хронологію роботи Т.Ф. Григор'євої відносно Криму. Розглянуто діяльність провідних місцевих краєзнавців В. Х. Кондаракі, Ф.Ф. Лашкова, А.І. Маркевича з вивчення історії та етнографії Криму; роль місцевої періодичної преси у вивченні та поширенні краєзнавчих знань; подано загальну характеристику кримознавчих досліджень Таврійської вченої архівної комісії, музеїв, статистичних комітетів Криму.

У дисертаційних дослідженнях Дмитра Васильовича Потехіна «Внесок Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії у вивчення історії Криму» (1994) [50] й Ігоря Михайловича Симоненка «Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.)» (2001) [51] розглянуті основні напрями та форми діяльності найбільш авторитетного місцевого наукового центру. На жаль, поза увагою цих істориків залишився значний масив архівних джерел, зокрема, фондів Кримського республіканського краєзнавчого музею із проблеми, яка вивчається. Не використана й епістолярна спадщина членів Комісії, яке залишилось у місцевих та центральних архівах. У працях Д.В. Потехіна та І.М. Симоненка не розглядаються біографічні матеріали краєзнавців. Основна увага приділена характеристиці їх опублікованої спадщини на сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии». Повністю поза увагою цих авторів залишилася також найбагатша рукописна спадщина членів ТВАК, що збереглася в різних архівних збірниках.

У докторській дисертації Варфоломія Степановича Савчука «Історико-науковий аналіз діяльності природознавчих товариств півдня України, Криму та Бессарабії: друга половина XIX – початок XX ст.» [52] розглянута діяльність громадських наукових організацій Криму (Кримське товариство дослідників та любителів природи, Кримсько-Кавказський гірський клуб), що відіграли важливу роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Криму кінця XIX – на початку XX ст. У праці досліджено формування й основні етапи розвитку цих товариств, їх організаційна структура, зв'язки місцевих наукових товариств із університетськими центрами Російської імперії та Європи, культурно-просвітницька діяльність товариств. У даній дисертації розкрита краєзнавча діяльність М.О. Головкінського, С.О. Мокржецького, О.А. Янати та інших краєзнавців Криму. Окремі сюжети з цієї проблеми розглянуті також у низці інших публікацій В.С. Савчука [53].

Зародження та розвиток природознавчих досліджень у Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. розглянуто в дисертації Катерини Олексіївни Черненко «Становлення і розвиток природознавчих досліджень у Криму (кінець XVIII – початок XX століття)» [54]. Історик зупинилася на значенні експедицій Петербурзької Академії наук, нотатків мандрівників, діяльності природознавчих товариств Криму, Кримського комітету та Сімферопольського природо-історичного музею у вивченні регіону. В дисертації представлені біоісторіографічні характеристики Є.Ф. Вульфа, В.М. Дмитрієва, К.Ф. Кесслера, С.О. Мокрецького, Х.Х. Стевена тощо. Ці сюжети також були викладені Е.А. Черненко у низці наукових публікацій [55].

Питання розвитку археографічних досліджень у дорадянському кримознавстві частково розглядаються в дисертаційному дослідженні та публікаціях Б.С. Ватулі [56], В.М. Хмарського [57], наукових розвідках А.Д. Степанського [58]. При цьому характеризується діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (тематика пошуків і дослідження архівних фондів). Особлива увага приділена розробкам в цьому напрямку А.О. Скальковського. Завдяки публікаціям одеського вченого, доктора історичних наук, професора Вадима Михайловича Хмарського [59] до наукового обігу введено низку нових рукописів із особового фонду А.О. Скальковського в Російській секції архіву Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії РАН. Разом із тим кримознавчий напрямок у творчості А.О. Скальковського не було виділено, випущено з уваги численні неопубліковані рукописи, присвячені вивченню Кримського півострова, не залучена значна частина листування вченого.

Предметом спеціальних досліджень стала пам'ятниковознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей [60] і його міжнародні зв'язки [61]. У цих дослідженнях розкриті основні методи та форми роботи Товариства, названі прізвиська провідних істориків, окреслена тематика їх досліджень. Вагомим внеском в історію наук півдня України стала узагальнююча монографія про діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, підготовлена В.М. Хмарським [62]. Зазначимо також, що у 1989 р. одеськими істориками було підготовлено науковий збірник «150 лет Одесскому обществу истории и древностей», до якого увійшли тези доповідей однойменної конференції. У розробках С.А. Булатовича, В.П. Ванчугова, А.Г. Загинайла, Т.Л. Самойлової розглянуті окремі сюжети діяльності цієї наукової організації, зокрема, дослідження з вивчення нумізматики Криму.

Об'єктом окремих досліджень у радянський і пострадянський періоди стала діяльність провідної краєзнавчої організації Криму – Таврійської вченої архівної комісії. Як перше дослідження, що повернуло ТВАК із довголітнього забуття, праця Віктора Йосиповича Філоненка (1884-1977) не позбавлена фактологічних неточностей [63]. Суперечливим є внесок в розвиток кримознавчих студій (зокрема, у вивчення діяльності Таврійської вченої архівної комісії) С.Б. Філімонова [64].

Із сучасних західноєвропейських досліджень, присвячених висвітленню процесу вивчення Північного Причорномор'я, представляє інтерес монографія Г. Хаусмана (1998 р.) [65]. Хоч основна увага в книзі приділена аналізу соціальних і національних течій у Новоросійському університеті, важливе місце відведене біобібліографічній інформації про професорів-істориків.

Характеризуючи сучасну історіографію проблеми, потрібно зазначити, що підсумком бурхливого розвитку археологічних досліджень в Криму стала поява наприкінці ХХ ст. ряду узагальнюючих праць з історії розвитку археології, де значне місце приділяється історії археологічного дослідження півострова (Г.С. Лебедев [66], О.О. Формозов [67]). Хоч основний акцент у цих працях зроблений на аналізі діяльності столичних археологів, автори торкаються постійних наукових контактів корифеїв науки тієї епохи з численними місцевими старателями музейної справи (А.Б. Ашик, І.О. Стемпковський тощо).

Окремі епізоди, пов'язані з історією археологічних досліджень на півострові, розглянуті в працях І.Б. Брашинського, О.Г. Герцена, В.М. Дани-

ленка, Д.С. Кириліна, Д.В. Костенка, В.О. Кутайсова, Н.О. Макарової. Основна увага в них зосереджена на хронології найбільш значущих знахідок. При цьому, як правило, без уваги залишена діяльність подвижників історико-археологічних досліджень. (в основному, тільки названі). Не простежено вплив учених з великих наукових центрів на розвиток місцевих досліджень. Низка публікацій, присвячених видатним археологам (П.А. Дюбрюксу, Є.Є. Келеру), має суто популярний характер (В.М. Даниленко).

Принципово новим підходом до висвітлення історії вивчення кримських старожитностей відрізняється опубліковане в 1999 р. дослідження головного хоронителя Керченського державного історико-культурного заповідника В.М. Боровкової «Коллекционеры и торговцы керченскими древностями» [68], де основна увага приділена персоніфікації та біографістиці подвижників розвитку кримської археології. Дослідження має нарисовий характер. У ньому в хронологічній послідовності відновлена діяльність провідних подвижників місцевої археології: П.А. Дюбрюкса, І.О. Стемпковського, І.П. Бларамберга, О.О. Бобринського, О.Ю. Люценка, О.В. Новикова, І.А. Терлецького тощо. Вперше в історіографії показана роль діячів місцевої адміністрації в розвитку історико-краєзнавчих досліджень (З.С. Херхеулідзе, М.С. Воронцов). Висвітлена діяльність місцевих колекціонерів старожитностей для збереження античної спадщини. Автор не торкається аспекту розробки наукової спадщини історико-етнографічних досліджень кримознавців. Науковий рівень праці значно знижує відсутність довідково-бібліографічного апарату.

Узагальнюючими історико-бібліографічними дослідженнями з вивчення історії та етнографії Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. на основі аналізу бібліографічної та епістолярної спадщини істориків-кримознавців стали наші монографії «Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження» (2003) [69] та «Подвижники кримведения» (2006) [70].

Таким чином, ще за дорадянських часів були зроблені перші спроби складання узагальнюючих праць з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму (Ю.А. Кулаковський, П.М. Леонтьєв, М.І. Новосельський, В.Н. Юргевич). Однак у цих наукових розвідках знайшли відображення лише одиничні аспекти проблеми за вибором укладачів. Головною причиною такого суб'єктивного підходу стала відсутність методологічних розробок у галузі історії науки, які дозволили б забезпечити комплексний підхід до дослідження. За дорадянських часів, на різних етапах, якщо й робилися

спроби зібрати воедино всі напрацювання із кримознавства (Г.М. Геннаді, А.І. Маркевич), то був відсутній їх аналіз. Систематизувалися й аналізувалися тільки найзначущі праці. Основними пріоритетами розвитку історіографічних досліджень стала історія археологічних пошуків у Криму, огляди діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. З'явилися одиничні нариси про творчість істориків-кримознавців, в яких не було виділено аспект їх діяльності з вивчення цього краю окремо, а подано лише загальну характеристику їх наукової спадщини.

Окремі питання вивчення пам'яткоохоронної роботи в Криму були розвинені в радянський період. Передусім, було продовжено відновлення історії археологічних досліджень у Криму на основі роботи Керченського музею старожитностей і музею в Херсонесі (К.Е. Гриневич, Ю.Ю. Марті), значно просунулося вивчення діяльності Таврійської вченої архівної комісії (А.І. Маркевич, В.Й. Філоненко). Однак відновлення основних напрямів діяльності цих наукових центрів, характеристика документальних пам'яток, пов'язаних з їх роботою, не торкалася питання відновлення біобібліографії діячів цих організацій. Паралельно розроблялася творчість провідних істориків-кримознавців, насамперед, сходознавців. Були складені ґрунтовні списки наукової спадщини ряду вчених. Разом з тим діяльність основного корпусу подвижників пам'яткоохоронної роботи на півострові залишалася поза увагою. За радянських часів не були продовжені розробки XIX ст. щодо створення узагальнюючих оглядів пам'яткоохоронних кримознавчих досліджень.

У пострадянський період активно розроблялась історія діяльності природоохоронних товариств (О.І. Братіна, В.С. Савчук, К.О. Черненко), пам'яткоохоронної роботи Таврійської вченої архівної комісії (А.А. Непомнящий, Д.В. Потехін, І.М. Симоненко). Дослідження були проведені на основі характеристики провідних форм роботи цих організацій. У працях Т.Ф. Григор'євої та І.В. Тункіної вперше була зроблена спроба розглянути, як вивчалася археологія, історія та етнографія Криму в інших наукових центрах (Одеса, Санкт-Петербург). Однак наукова спадщина вчених-кримознавців ними практично не розглядається, а досліджуються основні форми та методи роботи. У працях Т.Ф. Григор'євої вказується роль періодичної преси в розвитку історичних досліджень, але аналіз основних джерел відсутній. В останнє десятиріччя значна увага приділена ролі особистості історика в історіографічному процесі. У зв'язку з цим з'явилась низка історико-бібліографічних

нарисів про подвижників кримської історичної науки (Д.І. Братіна, А.А. Непомнящий, І.В. Тункіна, Д.П. Урсу, В.М. Хмарський).

1. Леонтьев П.М. Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря // Проппеи: Сб. ст. по классической древности, издаваемый П. Леонтьевым. – 2-е изд. – М., 1856. – Кн. 1, отд. 2. – С. 67-101.
2. Юргевич В.Н. Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования // Труды VI Археологического съезда в Одессе, 1884 г. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 29-41.
3. Юргевич В.Н. Об археологии в царствование императрицы Екатерины II // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1897. – Т. 20, отд. 5. – С. 23-29.
4. Михаэлис А. художественно-археологические открытия за сто лет. – М., 1913. – II, IV, 403 с.
5. Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк. – 2-е изд. – Киев, 1914. – С. 139-154 (Детальніше див.: Непомнящий А.А. Из истории подготовки «Археологической карты Крыма»: По данным переписки Ю.А. Кулаковского с А.И. Маркевичем // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – К., 2006. – Вип. 3, ч. 2. – С. 127-142).
6. Новосадский Н.И. Греческая эпиграфика. – 2-е изд. – М., 1915. – Ч. 1. – 254 с.
7. Ящуржинский Х.П. Очерк археологических разведок и исследований в области Херсонеса Таврического // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 106-114.
8. [Маркевич А.И.] Из области археологии // Крымское слово. – 1906. – 17 января.
9. Маркевич А.И. Раскопки на Мангуле // Южное слово. – 1913. – 17 августа.
10. Брун Ф.К. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания // Труды Одесского статистического комитета. – 1870. – Вып. 4. – С. 69-101; *Він же*. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания // ЗООИД. – 1872. – Т. 8, отд. 3. – С. 328-351.
11. [Варнеке Б.В.] Императорское Одесское общество истории и древностей, 1839-1914 // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1914. – № 12, отд. 4. – С. 47-61.
12. Марков А.К. Императорское Одесское общество истории и древностей: Обзор его деятельности за 1839-1888 г. // Вестник археологии и истории. – 1888. – Вып. 7, отд. 3. – С. 22-33.
13. Попруженко М.Г. Императорское Одесское общество истории и древностей: По поводу 75-летия его существования // ИВ. – 1914. – № 11. – С. 544-555.
14. Андреевский И.Е. Ученые архивные комиссии в 1888 г. // РС. – 1889. – № 12. – С. 805 – 826; Довнар-Запольский М.В. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896-1898 // Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 90-99; Покровский Н.В. Губернские ученые архивные комиссии. – СПб., 1908; Труворов А. Отчет о деятельности губернских ученых архивных комиссий в 1890-м году // РА. – 1891. – № 12. – С. 583-606.
15. Детальніше див.: Непомнящий А.А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – поча-

- ток XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Сімферополь, 2003. – 456 с., іл.
16. Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917-1921 гг. // Наука и ее работники. – 1921. – № 4. – С. 3-12. Також див.: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с., ил. – (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3).
 17. Маркевич А.И. Тридцатипятилетие существования Таврической ученой архивной комиссии // Русский исторический журнал. – 1922. – № 8. – С. 307-309.
 18. Марти Ю.Ю. Сто лет Керченского музея: Исторический очерк. – Керчь, 1926.
 19. Гриневиц К.Э. Сто лет херсонесских раскопок, 1827-1927: Исторический очерк с экскурсионным планом. – Севастополь, 1927.
 20. Дмитриев Н.К. Труды русских ученых в области тюркологии // Ученые записки МГУ. – 1946. – Вып. 107. – С. 63-70.
 21. Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова, 1846-1922 // Гордлевский В.А. Избранные сочинения: В 4 т. – М., 1968. – Т. 4. – С. 408-419.
 22. Dmitrijev N.K. V.D. Smirnov // The Journal of the Royal Asiatic society of Great Britain and Ireland. – 1928. – Pt. 2. – P. 408-410.
 23. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – 2-е изд. – Л., 1982. – 361 с.
 24. Тверетинова А.С. В.Д. Смирнов – историк Турции // Советская тюркология. – 1972. – № 4. – С. 103-114.
 25. Акрамов Н.М. Выдающийся русский востоковед В.В. Бартольд: Научно-биографический очерк / Под ред. Б.А. Литвинского. – Душанбе, 1963. – 112 с.
 26. Туманович Н.Н. Описание архива академика В.В. Бартольда // Умняков И.И. Аннотированная библиография академика В.В. Бартольда. – М., 1976. – С. 231-468.
 27. Базиянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. – М., 1979. – 80 с. – (Русские путешественники и востоковеды).
 28. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953. – 334 с.
 29. Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович, 1880-1938 // Народы Азии и Африки. – 1963. – № 2. – С. 243-264; Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М. Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // Восток. – 1996. – № 5. – С. 153-162.
 30. Дмитриева Л.В. Материалы к описанию рукописного наследия А. Н. Самойловича // Народы Азии и Африки. – 1996. – № 3. – С. 206 – 211.
 31. Лунин Б.В. Историография общественных наук в Узбекистане: Биобиблиографические очерки. – Ташкент, 1974. – С. 325-332.
 32. Лунин Б.В. Жизнь и труды востоковеда-тюрколога П.А. Фалева // Общественные науки в Узбекистане. – 1967. – № 9. – С. 43-48.
 33. Барсамов Н.С. Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского // Крым. – 1928. – № 1 (6). – Вып. 2. – С. 101-104; Моисеев Л.А. Севастопольский военно-исторический музей и памятники обороны 1854-1855 гг.: По поводу реорганизации // Краеведение. – 1926. – № 1. – С. 126-129; Моисеев А.С. Научная деятельность Ялтинского ест.-ист. музея за 1918-1921 гг.: Археология и геология // Записки Ялтинского естественно-исторического музея. – 1922. – № 1. – С. 2-3.
 34. Гусаров Ф.Т. Керченскому музею – 125 лет // Археология и история Боспора: Сб. ст. – Симферополь, 1952. – Т. 1. – С. 5-17; Белов Г.Д. Херсонес Таврический: Историко-археологический очерк. – Л., 1948. – 147 с.; Мезенцева Г.Г. Музеи Украи-

- ны. – Киев, 1959.
35. Тункина И.В. Становление классической археологии в России, XVIII – середина XIX вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Л., 1989. – 16 с.
36. Тункина И.В. Новые материалы к биографии проф. Б. В. Варнеке // Древнее Причерноморье: III чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 1996. – С. 109-110.
37. Тункина И.В., Фролов Э.Д. Историографические этюды С. А. Жебелева: Из неизданного научного наследия // Вестник древней истории (далі – ВДИ). – 1993. – № 1. – С. 182-194; № 2. – С. 172-201.
38. Тункина И.В. Экспедиция Е.Е. Келера в Крым в 1804 и 1821 гг. // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». – Симферополь, 1998. – Ч. 3. – С. 307-309.
39. Тункина И.В. Автографы археологов в альбоме П.И. Кеппена // Советская археология (далі – СА). – 1987. – № 4. – С. 220-227.
40. Тункина И.В. Н.П. Кондаков: Обзор личного фонда // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / Под ред. И.П. Медведева. – СПб., 1995. – С. 95-119.
41. Тункина И.В. А.Н. Оленин и древности Южной России // Труды семинара «Проблемы истории и историографии археологической науки». – СПб., 1995. – С. 18-27.
42. Тункина И.В. К истории археологического изучения Таманского полуострова в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Боспорский сб. – М., 1993. – Вып. 2. – С. 6-24; *Вона ж.* Первые годы деятельности Керченского музея древностей // Археология и история Боспора. – Керчь, 1999. – Вып. 3. – С. 39-59; *Вона ж.* Создание Феодосийского музея древностей // Древнее Причерноморье: IV-е чтения памяти профессора П.О. Карышковского. – Одесса, 1998. – С. 138-143.
43. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX вв.). – СПб., 2002 (Рец. на цю монографію див.: Непомнящий А.А. Грунтовне дослідження з біобібліографії Північного Причорномор'я // Бібліотечний вісник. – К., 2003. – № 5. – С. 58-59; *Він же.* История изучения Крыма в лицах // Культура народов Причерномор'я. – 2003. – № 39. – С. 133-134).
44. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XX в.): Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – СПб., 2002. – 40 с.
45. Григорьева Т.Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины, 80-е г. XVIII в. – 60-е г. XIX в.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – К., 1991. – 15 с.
46. Григор'єва Т.Ф. Історико-краєзнавча діяльність М.Н. Мурзакевича // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. та повідом. – К., 1989. – С. 61-62.
47. Григор'єва Т.Ф. Участь духовенства в історико-краєзнавчих дослідженнях // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 107-108.
48. Григор'єва Т.Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму, як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. методичних матеріалів: В 6-ти ч. – К., 1989. – Ч. 5. – 89 с.
49. Непомнящий А.А. Развитие исторического краеведства в Крыму в 2-й половине XIX – началу XX столетия: Автореферат дис. канд. ист. наук. – Днепропетровськ, 1994. – 21 с.

50. Потехін Д.В. Вклад «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариства історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1994. – 16 с.
51. Симоненко І.М. Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки, кінець XIX – початок XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.
52. Савчук В.С. Историко-научный анализ деятельности естественнаучных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX века: Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Днепропетровск, 1996. – 50 с.
53. Савчук В.С. Естественнаучные общества юга Российской империи: Вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.; *Він же*. Історичне краєзнавство в природничо-наукових товариствах Криму другої половини XIX – початку XX ст. // Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: Традиції та сучасність»: Матеріали пленарного та секційних засідань: У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 30-31.
54. Черненко Е.О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму, кінець XVIII – початок XX століття: Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.
55. Черненко К.А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы: структура и деятельность // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности. – Л., 1990. – С. 33-34; *Вона ж*. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи // Популяризація науки в Україні: Історія і сучасність. – К., 1992. – С. 55-68.
56. Ватуля Б.С. Развитие археографии на Украине в XIX – начале XX вв.: Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Киев, 1953. – 18 с.; *Він же*. Из истории археографической практики на Украине в XIX-XX вв. // Исторический архив. – 1957. – № 2. – С. 192-195.
57. Хмарський В.М. А.О. Скальковський, 1808-1898: Археографічна діяльність: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1994. – 21 с. *Він же*. Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 183-192.
58. Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год. – М., 1975. – С. 38-55.
59. Хмарський В.М. З історії архівної справи в Одесі: Про намагання А.О. Скальковського заснувати у 30-40-і рр. XIX ст. історичний архів // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 192-198; *Він же*. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Там само. – 1998. – Вип. 6. – С. 1-319; *Він же*. Камеральна археографія у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, 40-і – поч. 50-х рр. XIX ст. // Там само. – 2000. – Вип. 10. – С. 41-51.
60. Сальцова О.А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці Центру пам'яткознавства. – 1993. – Вип. 2. – С. 60-69.
61. Лисоченко І.Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів / Б-ка АН УРСР. – К., 1962. – С. 49-61.
62. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.
63. Филоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійсь-

- кого товариства історії, археології та етнографії, 1887-1929 pp. // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 31-34.
64. Детальніше див.: Непомнящий А.А. Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців // Історичний журнал. – К., 2005. – № 6. – С. 119-121.
65. Hausmann G. Universität und Städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: Soziale und nationale Selbstorganisation an der peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart, 1998. – 699 s. – (Quellen und Studien zurgeschichte des Östlichen Europa; Bd. 49).
66. Лебедев Г.С. История отечественной археологии, 1700-1917 гг. – СПб., 1992. – 464 с.
67. Формозов А.А. О периодизации истории отечественной археологии // Российская археология. – 1994. – № 4. – С. 219-225; *Він же*. Пушкин и древности: Наблюдения археолога. – М., 2000. – 144 с. – (Studia historica; Series minor); *Він же*. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. – М., 2004. – 318 с.
68. Боровкова В.Н. Коллекционеры и торговцы керченскими древностями. – Керчь, 1999. – 160 с. – (Древности Керчи; Вып. 4).
69. Непомнящий А.А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Сімферополь, 2003. – 456 с., іл.
70. Непомнящий А.А. Подвижники кримвоведения. – Симферополь, 2006. – 324 с., ил. – (Биобиблиография кримвоведения; Вып. 7).

З історії пам'яткознавчої бібліографії в Кримській АРСР

Т.Б. Назарчук (Сімферополь)

аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського

Історія розвитку пам'яткознавчої бібліографії в Кримській АРСР безпосередньо пов'язана з ім'ям видатного бібліографа Віктора Васильовича Симоновського (1869-1933). Він народився у 1869 р. в містечку Сорочинці Полтавської губернії, в родині священника. Свою початкову освіту він здобув у духовній семінарії, хоча з юнацьких років прагнув до світської освіти і освітньої роботи серед широких народних мас.

Загальний підйом 60-х років XIX століття, що відбувався в країні, торкнувся й середовища, яке оточувало В.В. Симоновського. Він відмовився від духовної кар'єри і в 1893 р. вирішив подати заяву до університету, де думав продовжити свою освіту. В серпні 1893 р. В.В. Симоновський був зарахований студентом медичного факультету Томського університету, але навчався там лише до травня 1894 р. Через суворий клімат і важкі умови життя він переніс захворювання на тиф і змушений був, не закінчивши університету, повернутися додому, де без відповідного здобу-

того фаху приступив до шкільної роботи. Тільки в 1897 р. йому вдалося прослухати короткострокові курси в м. Хоролі, але це його не задовольнило. В 1900 р. ним була зроблена спроба вступити на юридичний факультет Юр'ївського університету. Через рік, у вересні 1901 р. він був відрахований за невнесення платні за навчання. Тільки за 14 років напруженої роботи, спочатку в школі, а потім – у відділах народної освіти, В.В. Симоновському вдалося нарешті закінчити факультет російської мови і літератури Ленінградської педагогічної академії [1].

У 1913 р. він приступив до роботи у відділі народної освіти Таврійської губернії. Період 1914-1918 років – час діяльності В.В. Симоновського на ниві народної освіти. В 1919 р. В.В. Симоновський був призначений експертом народної освіти і завідувачем Музею наочних і навчальних посібників, керівником Центральної педагогічної бібліотеки Кримського відділу народної освіти. Він став автором публікацій про розвиток народної освіти в Криму і українізацію місцевих шкіл [2, с. 30]. У статті «До питання про українізацію початкової народної школи в Таврійській губернії» В.В. Симоновський справедливо відзначав, що школа, яка нехтує народністю, не може мати успіху. Навівши статистичні відомості про кількість українських дітей у школах різних повітів Таврійської губернії, про особливості лексики місцевих жителів, автор прийшов до висновку про необхідність українізувати початкову школу в Таврійській губернії. Вже у серпні 1917 р. В.В. Симоновський опублікував «Відкритий лист Таврійському губернському земельному комітету», де відзначив, що Губернський земельний комітет спотворив процентне співвідношення українців у Таврійській губернії. Він навів достовірні цифри про достатньо велику кількість українців-учнів як у північних повітах губернії, так і в Криму [3, с. 142]. Про необхідність українізації школи й активізації викладання українською мовою В.В. Симоновський також зазначив на сторінках журналу «Для народного учителя» у статті «Про необхідність українізації початкової шкільної освіти на території Таврійської губернії, заселеної українським населенням» [4].

Працюючи в Криму, В.В. Симоновський користувався повагою серед педагогів і громадських діячів. Його плідна робота з обліку творів місцевих видань перших років революції недостатньо представлена у фундаціях центральних бібліотек і в Книжковій палаті. При обліку книжкової продукції, виданої в Криму, у зв'язку з виокремленням того часу Кримської АСРР, значне місце займали видання російською, а та-

кож кримськотатарською мовами. В.В. Симоновським враховувалася, насамперед, книжкова і журнальна продукція і, частково, – через неповноту газетних фондів у бібліотеках – газетна продукція. Разом із тим значне місце в його роботі займав облік краєзнавчої літератури про Крим – як книжкової, так і журнальної, а іноді й газетної.

Перша пам'яткознавча бібліографія В.В. Симоновського з'явилася в 1926 р., коли в «Бюллетене Крымского центрального статистического управления» було вміщено «Бібліографія по кримському тютюництву і тютюновій промисловості» [5].

В.В. Симоновським була складена бібліографія з кримознавства за перші роки радянського періоду, надрукована в ювілейній збірці «Весь Крым», виданій Кримським ЦВК (Сімферополь) у 1926 р., з короткими анотаціями, що розкривають зміст статей у журналах і книгах. При складанні останнього, В.В. Симоновський, відповідно науковим вимогам, а також із метою збереження спадкоємності з капітальною тритомною працею – бібліографією А.І. Маркевича про Крим дорадянського періоду з відповідними змінами і доповненнями, використовував запропоновану відомим кримознавцем систему класифікації матеріалів.

При обліку книжкових видань значне місце посідають публікації російською та кримськотатарською мовами. Вся наведена література про Крим розділена на десять великих відділів:

Відділ I: а) Історія. Археологія. Нумізматика;

б) Револуційний рух. Мемуари.

Відділ II: Мінералогія. Геологія. Географія. Біологія. Ботаніка. Зоологія. Хімія. Астрономія.

Відділ III: Соціологія. Статистика (взагалі і статистика населення). Політичні партії. Робоче питання. Фінансова економіка. Кооперація. Право. Управління. Побут і звичаї.

Відділ IV: Сільське господарство. Ентомологія. Промисловість. Торівля. Транспорт.

Відділ V: Голод.

Відділ VI: Медицина. Курорти. Соціальна гігієна.

Відділ VII: Народна освіта.

Відділ VIII: Мовознавство.

Відділ IX: Мистецтво. Спів. Ігри.

Відділ X: Путівники. Довідники.

Усередині відділів література розміщена в алфавітному порядку [5, с. 517-534].

До ювілейної збірки «Весь Крым», широко охоплюючи розвиток продуктивних сил народного господарства і культури Криму, через брак місця ввійшли лише найбільш значні праці й статті, видані впродовж 1917-1924 років, і статті, видані в 1925-1926 роках; усього 720 найменувань. У подальші роки В.В. Симоновський доповнив свій покажчик, підготувавши до друку нове видання. Зберігся рукопис цього довідника обсягом 20 друкованих аркушів, у якому налічується 1828 найменувань робіт, у тому числі й національними мовами, де охоплювалася література з 1900 по 1926 р.

Улітку 1927 р. в Сімферополі був проведений Всекримський краєзнавчий з'їзд. На ньому, поряд із іншими, виголошена доповідь про краєзнавчу роботу бібліотек. Кримське центральне статистичне управління провело анкетування краєзнавчої роботи бібліотек. У підготовці анкети активну участь брав В.В. Симоновський. Мета цього анкетування – підняти питання про роль кримських наукових бібліотек і залучення їх до планомірної і систематичної краєзнавчої роботи [6].

З метою широкого ознайомлення з бібліографічною роботою в Криму і залучення в колективну бібліографічну роботу науково-дослідних установ, В.В. Симоновський у 1929 р. виступив зі статтею «Очерки библиографической работы в Крыму», в якій він визначив, що «Крим здавна приковує до себе увагу багатьох видатних учених... Спадщина, залишена різними науковими асоціаціями, й окремі дослідження в царині вивчення Криму, величезні... Багато цінних праць з вивчення краю дотепер залишаються невідомими широкому загалу читачів і не можуть бути використані». У цій праці бібліограф уперше дав стислу оцінку бібліографічної спадщини дорадянської епохи в Криму та докладно зупинився на розвитку бібліографічних студій на півострові наприкінці 1920-х років. Стаття є унікальним джерелом відомостей про розвиток бібліографії в Кримській АРСР. З неї, зокрема, дізнаємося, що у цей час було підготовлено до друку: рукопис четвертого випуску «ТАURICA», що складався з кримознавчих статей і описів книг з історії, археології, етнографії, географії та соціології (обсяг 16 друк. арк.; автор – патріарх кримської бібліографії А. Маркевич); каталог бібліотеки «Крим» Центрального музею Тавриди (підготував Д. Спиридонов); добірку кримознавчих видань кримськотатарською мовою, які вийшли за десять років (укладач О. Акчокракли) [7, с. 35].

У Криму В.В. Симоновський був відомий не тільки як укладач пам'яткознавчої бібліографії, але і як активний пропагандист бібліографічної науки і краєзнавства. Він вважав вивчення бібліографії Криму однією з найбільш важливих передумов для розвитку місцевої культури і приділяв велику увагу краєзнавчій роботі не тільки великих і спеціальних бібліотек, але й шкільних.

У тому ж 1929 р. В.В. Симоновський виступив з ідеєю створення при Кримському педагогічному інституті першого в Криму бібліографічного товариства, завдання якого він бачив у тому, щоб об'єднати бібліографічну роботу на півострові, з'ясувати долю, характер і зміст тих відомих книжкових збірок, які не потрапили після встановлення радянської влади в громадські бібліотеки, скласти зведений покажчик кримознавчої літератури з усіх галузей знання, зібрати матеріали для біобібліографічного словника кримських авторів.

В останні роки свого життя В.В. Симоновський був бібліотекарем наукових установ Криму. До цього періоду належить розпочата В.В. Симоновським робота над складанням «Бібліографії Кримської бібліографії», яку він вважав однією з найважливіших передумов у довідково-бібліографічній роботі. Він плідно працював в області пам'яткознавчої бібліографії і був членом-кореспондентом ряду центральних наукових установ (наприклад, Державної центральної книжкової палати). Його авторству належить низка робіт із бібліографії, що друкувалися в «Економіці і культурі Криму», «Червоному Криму», «Південних відомостях», у яких він торкався різних питань бібліотечно-бібліографічної справи, культурно-масової роботи, технопропаганди (наприклад, про технічні бібліотеки, про підвищення кваліфікації кримських бібліотечних працівників, про краєзнавчу роботу бібліотек і участь їх у технопропаганді).

Удосконалюючись в галузі книгознавства, він вступив до Кримської секції науковців і був одним із активних членів бібліотечної групи, що існувала при Союзі науковців Криму. З переходом на бібліотечну роботу, В.В. Симоновський цілком був зайнятий роботою з бібліографією, виступав із лекціями по радіо, готував матеріали в стінгазети. Він став укладачем ряду систематизації місцевих краєзнавчих видань. У його особовому фонді виявлений «Перелік краєзнавчої літератури, яка виходить в Криму 1930-1931 рр., що залишилася в рукописі» (1931) [8, с. 97].

В.В. Симоновський багато зробив для створення «Кримської радянської енциклопедії», зокрема, присвятив цьому питанню окрему статтю, яку не встиг закінчити. Він помер у 1933 р. Кримська громадськість утратила видатного діяча в галузі краєзнавства, педагога, ентузіаста своєї справи [9, арк. 2]. В.В. Симоновський уніс вагомий внесок до розвитку каталогізації опублікованої спадщини з історії й етнографії Криму. Проведена ним як бібліографом робота представляє серйозну наукову цінність, допомагає заповнити деякі прогалини в публікаціях місцевого друку.

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДА АРК), ф. 3318, оп. 1, спр. 25, арк. 1-7.
2. Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). – Симферополь, 2001. – С. 29-31.
3. Непомнящий А.А. Вопрос об украинском языке в Таврической губернии в опубликованном наследии библиографа В.В. Симоновского: По новым библиографическим источникам) // Записки з загальної лінгвістики = Opera annua in linguistica generalis: Зб. наук. праць. – Одеса, 2002. – Вип. 5: Мова та національна свідомість. – С. 142-145.
4. Симоновский В.В. О необходимости украинизации начального школьного просвещения на территории Таврической губернии, занимаемой украинским населением // Для народного учителя. – 1917. – №10. – С. 1-11.
5. Симоновский В.В. Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности // Бюллетень Крымского центрального статистического управления. – 1926. – № 6. – С. 124-134; *Він же*. Библиография по крымоведению // Весь Крым. 1920-1925: Юбилейный сборник. – Симферополь, 1926. – С. 517-534.
5. ДА АРК, ф. 3318, оп. 1, спр. 21а, арк. 1-25.
6. Непомнящий А.А. Сторінки історії кримської бібліографії 20-30-х рр. XX століття // Бібліотечна планета. – 2006. – № 3. – С. 34-35.
7. Непомнящий А.А. Востоковедческие библиографические пособия XIX – первой трети XX века как источник крымоведческих исследований // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2002. – № 36. – С. 93-99.
8. ДА АРК, ф. 3318, оп. 1, спр. 24а, арк. 1-2.
9. Непомнящий А.А. Почему исчез «золотой фонд» крымской библиографии 1920-х-1930-х годов? // Література та культура Полісся / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2002. – Вип. 20: Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та Україні (XI-XX століття). – С. 158-163.

**Крымский отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины, природы и народного быта:
к истории «Конфликта полномочий»**

А.В. Хливнюк (Симферополь)

начальник Научного центра историко-краеведческих исследований
и свода памятников Украины по Автономной Республике Крым

Время деятельности КрымОХРИС охватывает два из четырех периодов памятникоохранной работы в Крыму в 20-30-е годы XX в., сформулированных А.И. Полкановым: с конца 1920 по 1922 г. и с 1923 по 1928 г. Первый период характеризуется в рамках озвученной Г.А. Бонч-Осмоловским задачи – спасение предметов старины и искусства от разграбления путем их реквизиции и направления в создававшиеся и реорганизованные крымские музеи. В этом значительную помощь сотрудникам КрымОХРИС оказывали Крымский ревком, 4-я армия Южного фронта и только сформированная Крымская ЧК. Согласно документам этих органов от 24 ноября, 31 декабря 1920 и 5 февраля 1921 г., соответственно, КрымОХРИС признавался единственным полномочным органом по изъятию художественных ценностей. В течение 1921-1922 годов права КрымОХРИС по контролю за памятниками искусства и старины были расширены – Крымский ревком и Крымский СНК своими решениями подтверждали национализацию археологических памятников, запрещали вывоз ценностей частными лицами за пределы Крыма без соответствующего разрешения КрымОХРИС. Тогда же был составлен первый план отдела по фактической охране памятников старины. Он включал в себя пункты о необходимости учета всех археологических памятников, налаживанию их технической охраны (обмеры, зарисовки, фотографирование, нанесение на план, ремонт и реставрация), о подготовке материалов для издания археологической карты Крыма, изыскания средств для создания наружной охраны памятников. В 1922 г. был проведен первый учет археологических памятников, составленный неполный список содержал 130 наименований. Ключевую роль в этой работе сыграл председатель ТУАК А.И. Маркевич. Работа крымских музейных работников в эти годы может быть оценена как подвижническая, ведь спасение памятников происходило во время масштабного голода, поразившего полуостров. Многие сотрудники КрымОХРИС и местных охрисов погибли от голода и бандитов, защищая ценности от разграбления [1].

Параллельно с деятельностью по сохранению памятников старины от разграбления происходил процесс их национализации и вынужденного экспорта за границу. В первую очередь, он коснулся материальных и художественных ценностей, сосредоточенных в бывших имениях имущих слоев населения на Южном берегу и в горном Крыму. 18 ноября 1920 г. был сформирован орган управления имуществом этой категории – Южсовхоз, во главе культурно-просветительского отдела которого встал профессор Таврического университета, академик, биохимик В.И. Палладин. Учитывая синхронность создания как Южсовхоза, так и КрымОХРИС, неслучайной представляется их параллельная работа в области учета, оценки и подготовки для экспорта отдельных экспонатов. Именно Г.А. Бонч-Осмоловский получил в начале 1921 г. мандат Уполномоченного Центральной экспертной комиссии для «организации государственного фонда художественных ценностей и предметов роскоши и старины, могущих служить предметом вывоза за границу». Соответствующие представители КрымОХРИС были командированы в состав комиссий Южсовхоза. Основные мероприятия в их работе относятся к началу 1921 г. и охватывают усадьбы и имения Южного берега в полосе от Фороса до Судака. Соответствующие декреты Советской власти весны-лета 1921 г. и образование 27 августа того же года Чрезвычайной комиссии по экспорту открыли дорогу широкому экспорту материальных ценностей и памятников старины и искусства за рубеж [2]. Необходимо также отметить, что при Крымском революционном комитете существовало собственное экспроприационное учреждение – Комиссия по изъятию ценностей из дворцов и совхозов для создания товарообменного фонда и передачи в Крыммузей. В Протоколе № 10 ее заседания от 19 октября 1921 г. прямо указывается на необходимость координации работ с Центральной экспертной комиссией, высказываются пожелания по усовершенствованию работы комиссии в Ялте [3]. Очевидно, Г.А. Бонч-Осмоловский не смог долго совмещать памятникоохранную работу с участием в распродаже культурного наследия: к концу 1921 г. он устранился от работы Уполномоченного Центральной экспертной комиссии.

Для облегчения положения, вызванного голодом, крымские власти в 1922 г. предприняли попытки дополнительного учета и сбора художественных ценностей для продажи за рубеж на уровне центральных органов региональной власти. Для этого 3 января 1922 г. распоряжением Президиума Совнаркома Крымской АССР была создана Комиссия по учету, охране, концентрации и выделению ценностей дворцов, дач и

совхозов Крыма во главе с управляющим делами крымского СНК В. Бугайским [4]. В специальном Постановлении СНК Крымской АССР по этому вопросу определялись ее состав, полномочия и юрисдикция: кроме В. Бугайского в нее вошли гг. Касимов и Полищук, представитель Рабоче-крестьянской инспекции Казьмин, представитель Ялтинского исполкома. Оговаривалось право комиссии привлекать к своей работе экспертов, членов РКП(б) и РКСМ, рабочих, технических сотрудников. Всем военным, морским, туристическим и хозяйственным субъектам предписывалось оказывать содействие в работе комиссии, предполагалось и соответствующее материальное вознаграждение (деньгами или мукой). Центральным и одновременно самым противоречивым стал четвертый пункт постановления: «С созданием настоящей комиссии упраздняются все ранее и ныне существующие Комиссии, работавшие по аналогичным заданиям; последним в 3-хдневный срок передать свои дела вновь организованной Комиссии» [5]. Следуя более ранним постановлениям органов Советской власти о приоритетности прав КрымОХРИС в сфере памятникоохранной работы, следует признать, что созданная Комиссия полностью им противоречила. Исполнение же Постановления ставило КрымОХРИС фактически вне закона, тем более что основные функции Комиссии (учет, опись всех бывших дворцов, дач и совхозов; охрана наличных памятников старины и искусства, художественных ценностей; музеефикация их в т.н. базисных помещениях) полностью дублировали функции КрымОХРИС. 29 января 1922 г. на своем заседании Комиссия рассмотрела вопросы, связанные с осмотром и дальнейшей судьбой Ливадийских дворцов. Было постановлено «сохранить в неприкосновенности» Малый дворец Александра III, придав ему статус дворца-музея. Касательно Нового дворца, «не представлявшего с точки зрения художественной никакой ценности», а исторически значимого только как «образец безвкусицы его бывших владельцев», было постановлено, нецелесообразным оставлять его «без использования». Как вариант применения памятника архитектуры рассматривалось размещение в нем «санатории III Коминтерна», осуществление этих намерений откладывалось вплоть до соответствующей санкции СНК Крымской АССР. Также Комиссия постановила начать полное изъятие ценностей, хранившихся в Новом Ливадийском дворце [6]. 4 февраля 1922 г. Президиум Крымского СНК утвердил все выводы Комиссии относительно Ливадийского дворцового комплекса, также расширялись ее полномочия – экспертов для консуль-

тацией она могла выбирать произвольно, а при необходимости – и вовсе делать заключения без их привлечения. Также Центральному курортному управлению предлагалось вернуть все изъятое из бывших дворцов и дач имущество, произведенное перед устройством в них санаториев и домов отдыха. Не обошел Президиум СНК вниманием и главного конкурента Комиссии – КрымОХРИС. Было решено считать все предыдущие решения о передаче дворцов в ведение этой организации аннулированными, каждое последующее решение Комиссии по этому вопросу должно было утверждаться Совнаркомом Крымской АССР [7].

18 марта 1922 г. на заседании Крымского СНК рассматривался вопрос о представителе по приемке ценностей на Южном берегу, в этой должности был утвержден А.И. Полканов. Материальное снабжение ученого во время командировки возлагалось на Комиссию [8]. Председатель Комиссии В. Бугайский выступил с докладом, в котором проинформировал вышестоящую инстанцию о ходе памятникоохранных работ на Южном берегу. В постановляющей части Протокола заседания Крымского СНК зафиксированы следующие решения по докладу В. Бугайского. СНК Крымской АССР предписывал Комиссии в срочном порядке перевезти ценности Старого Долгоруковского дворца из Мисхора в Ялту, сконцентрировать их в «базисном помещении» и готовить их для «дальнейшего направления». На Комиссию возлагалась обязанность по усилению работы КрымОХРИС в деле музейного строительства: согласно документу, упразднялся такой вид музеев, как дворцы-музеи «в местностях, отдаленных и не представляющих гарантий в смысле сохранности художественных ценностей», их экспонаты должны были быть перевезены в города. Подвергался корректировке Приказ Крымревкома № 450 от 21 августа 1921 г. Музеями объявлялись: в Ялте – бывший дворец Эмира Бухарского (Восточный музей), в пригородах – малый Ливадийский дворец Александра III, Пушкинский домик в Гурзуфе, Воронцовский дворец в Алушке. Озвучивалась идея открытия Центрального музея Крыма. Кандидатами на его размещение назывались Симферополь и Севастополь (очевидно, данный шаг был направлен на ослабление позиций КрымОХРИС, патронировавшего деятельность Центрального музея Тавриды, открытого в Симферополе 8 мая 1921 г.). Также высказывались директивы по пополнению коллекций Феодосийского музея, открытия музея в Керчи (также ввиду с конфликтом с руководством уже существовавшего там Историко-археологического музея, координировавшего свою деятельность и под-

отчетного КрымОХРИС) и создания Татарского музея в Бахчисарае (на лицо систематический конфликт, на этот раз, с руководством Дворца-музея тюркско-татарской культуры в Бахчисарае, который также подчинялся КрымОХРИС). На осуществление этих мероприятий давался «кратчайший срок» и материальное обеспечение в двести пятьдесят миллионов рублей. Состав Комиссии сокращался до трех человек – председателя В. Бугайского, Касимова и Казьмина. Постановление СНК Крымской АССР также формулировало состав участников распределения ценностей: собственно Совнарком, Наркомфин Крымской АССР, КрымОХРИС и Внешторг. Для каждого учреждения выделялся специальный фонд, формировавшийся Комиссией. «Фонд Совнаркома», согласно документу, переходил под надзор чиновника СНК Люси-на, который должен был определить схему распределения ценностей и памятников искусства и старины между всеми «заинтересованными наркоматами». Особо отмечался приоритет Ялтинского округа, в котором происходили основные работы по изъятию. Внешторгу поручалось ускорить прием выделенного ему фонда. Постановлялось также определить предметы, подготовленные Комиссией для отправки в Москву, в адрес Совета труда и обороны РСФСР «в качестве подарков». Все документы Комиссии, посвященные изъятию и передаче ценностей КрымСНК, Наркомфину Крымской АССР, Внешторгу и КрымОХРИСу, утверждались. Однако помимо передачи ценностей КрымОХРИСу, Комиссия наделялась правом пересмотра музейных коллекций «на предмет передачи предметов, не имеющих музейного значения», очевидно, Внешторгу. Внеплановое распределение и выдача ценностей могла производиться теперь только из фонда Совета Народных Комиссаров Крымской АССР и исключительно по особому разрешению Председателя Совнаркома автономии [9].

4 апреля 1922 г. с итоговым докладом о работе Комиссии в Ялтинском уезде перед СНК Крымской АССР выступил В. Бугайский. Правительство автономии постановило считать работу Комиссии в Ялтинском уезде завершенной. Следующим пунктом назначения было определено имение Новый Свет в Феодосийском уезде. От Внешторга в качестве эксперта командировался профессор Н.Л. Эрнст, от КрымОХРИСа с полномочиями члена Комиссии – А.И. Полканов. Ценности «фондов» Внешторга и КрымОХРИСа должны были быть доставлены из Нового Света в Севастополь морским путем. Финансирование работ в Новом Свете возлагалось на Внешторг, который должен был срочно выделить

двести пятьдесят миллионов рублей, компенсировал их себе после продажи ценностей своего фонда за границу. Срок работы Комиссии в Новом Свете ограничивался 16 апреля, Морское ведомство должно было предоставить в распоряжение Комиссии судно. Неиспользованное продовольствие Комиссия должна была передать приемщику «фонда Совнаркома» в Ялте Люсину. Все протоколы и акты Комиссии по Ялтинскому уезду были утверждены Крымским СНК [10].

Благодаря работе «комиссии Бугайского» были значительно пополнены музеи городов Южного берега Крыма, в бывших имениях изъяты ценные предметы, которым угрожала неизбежная гибель. Однако помимо констатации созидательной деятельности комиссии СНК в переписке Я.А. Тугендхольда и А.И. Полканова присутствуют намеки на организацию ею вывоза крымских ценностей за рубеж, в т.ч. ценных коллекций, мебели, сервизов; передача Наркомфину всех вещей, содержащих серебро или золото; вывоз в севастопольский порт экспонатов из музея имения Новый Свет. В связи с этим, согласно телеграмме от 22 апреля 1922 г., адресованной председателю Крымского СНК Саид-Галиеву и подписанной председателем ВЦИК РСФСР М.И. Калининым и народным комиссаром просвещения РСФСР А.В. Луначарским, работникам крымских музеев разрешалось вернуть вывезенные в севастопольский порт вещи из дворцов Ливадии и Мисхора [11]. В тот же день на заседании Президиума Совнаркома Крымской АССР (возможно, носившего экстренный характер) был заслушан доклад В. Бугайского, по итогам которого работа Комиссии была признана законченной, ей предписывалось сдать материальный и финансовый отчеты, остатки денежных сумм, документы и печати Управлению делами Совнаркома не позднее 24 апреля 1922 г. [12].

24 мая 1922 г. было принято специальное постановление СНК Крымской АССР о запрете вывоза художественных ценностей за границу [13]. Данный документ восстанавливал первенство КрымОХРИС в деле памятникоохранной работы в Крыму. Постановление запрещало «как частным лицам, так и учреждениям» вывоз «из пределов Крымской Республики и в порты Черного моря художественных произведений и предметов старины, признанных постановлением КрымОХРИСа подлежащими особой охране со стороны Государства». Остальные художественные произведения и предметы старины могли вывозиться только после разрешения Особых художественных экспертных комиссий, состоявших при Внешторге и включавших в себя представителей

Рабоче-крестьянской инспекции и КрымОХРИС с правом безусловного «вето» у последнего. Был определен механизм вывоза ценностей: желающие должны были подать соответствующее заявление в художественно-экспертную комиссию местного отделения подотдела художественных ценностей Наркомата внешней торговли со списком предназначенных к вывозу вещей. Предполагался осмотр вещей, после которого оформлялось специальное удостоверение с перечнем предметов. Каждый предмет должен был быть снабжен специальной печатью художественно-экспертной комиссии. За разрешение на вывоз предметов взимался сбор в размере 20 % от оценочной стоимости вывозимого. Несанкционированный вывоз блокировался сотрудниками художественно-экспертных комиссий непосредственно при досмотре судов, выходивших из крымских портов. При попытке несанкционированного вывоза предметы изымались и передавались КрымОХРИС, виновные наказывались штрафом в размере 40 % стоимости конфискованного. При совершении подобного преступления и его доказанности предполагалось наказание в виде лишения свободы сроком до 6 месяцев и уплаты стоимости вывезенного в пользу государства. Контроль над выполнением Постановления возлагался на Внешторг, таможеню и КрымОХРИС, представители последнего могли участвовать в досмотре судов [14].

26 июня 1922 г. на совместном заседании Крымского ЦИК и Экономического совещания Крыма, которое проводилось под председательством главы ВЦИК РСФСР М.И. Калинина, был поднят вопрос о состоянии крымских музеев. Председатель СНК Крымской АССР Саид-Галиев выдвинул несколько предложений, ставших новым этапом в конкуренции КрымОХРИС и распущенной Комиссии СНК. В частности, предлагалось «предоставить КрымОХРИСу через его экспертов и представителей СНК Крыма пересмотреть согласно телеграфного распоряжения А.В. Луначарского, Н.И. Троцкой (Седовой) и Фрумкина художественные ценности, переданные для реализации Комиссией СНК Внешторгу (подтверждались опасения А.И. Полканова и Я.А. Тугендхольда), для отбора музейных и исторических предметов. Такую же меру произвести в отношении ценностей, переданных Наркомфину». Также Внешторгу предлагалось реализовать остальные ценности по такой схеме, чтобы половина всех вырученных средств поступила на текущий счет КрымОХРИС для расходов на содержание музеев, дворцов-музеев и прочих памятников под контролем СНК Крымской АССР. Кроме того, высказывались пожелания о возврате КрымОХРИСу всех ранее пе-

реданных зданий, объявления музейных зданий государственной собственностью с полным освобождением от всяких сборов, принятию на содержание местным бюджетом Восточного музея в Ялте и памятников Севастополя [15]. Данные предложения были одобрены М.И. Калининым и приняты совещанием. Позже они были оформлены соответствующим Постановлением СНК Крымской АССР «О КрымОХРИСе».

Победа КрымОХРИС в конфликте полномочий не была легкой, об этом свидетельствует попытка Внешторга тормозить исполнение новых правил работы по вывозу ценностей. 16 августа 1922 г. А.И. Полканов обратился с письмом в Крымский СНК. В нем он просил правительство автономии «не пересматривать декрета о вывозе художественных ценностей за границу, так как Внешторг этот декрет саботирует, отозвав из Комиссии своего представителя». Председатель КрымОХРИС отмечал, что Внешторг пытался сорвать выполнение невыгодного для него документа, обращал внимание на согласованность положений Постановления Крымского СНК от 4 мая 1922 г. с представителями Рабоче-крестьянской инспекции и с самим Внешторгом [16].

Однако экономическое положение вынуждало крымские власти идти на изъятия ценностей, и в дальнейшем – в 1923 г. снова была образована соответствующая комиссия. В ее задачу входило полное изъятие из дворцов, имений и санаториев, домов отдыха и совхозов Ялтинского и Феодосийского округов всех художественных ценностей (картины, фарфор, мрамор, бронзу, художественную мебель и академические библиотеки).

5 мая 1923 г. заместитель заведующего КрымОХРИС Ян Петрович Бирзгал отмечал в своем письме в КрымЦИК: «в расположенных на Южном берегу дворцах <...> осталось значительное количество художественных ценностей, художественной мебели, представляющих музейное значение, библиотек научно-академического содержания». Чиновник КрымОХРИС обращал внимание руководства Крымской АССР на отсутствие концентрации этих памятников искусства и старины в специальных помещениях, которые становились благодатной почвой для их разворовывания и распродажи. Для преодоления ситуации Я.П. Бирзгал предлагал произвести срочное изъятие ценностей из дворцов и домов отдыха Южнобережья, которое должен был произвести КрымОХРИС. Необходимые средства на проведение мероприятий должен был выделить Центральный комитет последствий голода, созданный при Крымском ЦИКе [17]. В приложенной смете была рассчитана стоимость упаковки и перевозки различного количества художест-

венной мебели и книг. Требуемая сумма составляла 261840 рублей [18]. 22 мая 1923 г. Крымский ЦИК на своем заседании одобрил предложения Я.П. Бирзгала. Были признаны недостатки работы Комиссии В. Бугайского, отмечалось, что произведенные в спешке изъятия позволили оставить без соответствующей охраны практически всю художественную мебель и академические библиотеки. В связи с этим санкционировалось тотальное изъятие памятников искусства и старины из дворцов, имений, санаториев, домов отдыха и совхозов Южного берега Крыма. Для проведения памятникоохранных мероприятий создавалась комиссия из представителей КрымЦИКа и КрымОХРИСа, представителем КрымЦИК был назначен Я.П. Бирзгал. Ценности планировалось передать в музейный фонд КрымОХРИСа, библиотеки – распределить по согласованию с Главнаукой, Главполитпросветом и Главпрофобром. художественные ценности, не имевшие музейного характера, должны были быть предоставлены в ЦК Крымского ЦИК и реализованы [19].

1. Подробнее см.: Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с. – (Библиография крымоведе-ния; Вып. 3); *Він же*. Новые документы по истории краеведения в Крыму из архи-вов Санкт-Петербурга и Москвы // Историческое наследие Крыма.– Симферополь, 2005. – № 10. – С. 148-149.
2. Галиченко А.А. Судьба крымских усадеб после революции по архивам Г.А. Бонч-Осмоловского // Мир усадебной культуры: III-V Международные чтения / Алупкин-ский гос. дворцово-парковый музей-заповедник. – Симферополь, 2005. – С. 25-34.
3. Государственный архив в Автономной республике Крым (далее – ГА АРК), ф. Р-1188, оп. 3, д. 55, л. 12.
4. Там же, ф. Р-652, оп. 1, д. 92, л. 1 об.
5. Там же, л. 29-29 об.
6. Там же, д. 104, л. 4.
7. Там же, л. 1.
8. Там же, д. 116, л. 2.
9. Там же, л. 2-2 об.
10. Там же, д. 120, л. 1.
11. Козлов В.Ф. Указ. соч. – С. 140-142.
12. ГА АРК., ф. Р-652, оп. 1, д. 123, л. 2.
13. Там же, д. 132, л. 1 об.
14. Там же, д. 189, л. 414-414 об.
15. Там же, ф. Р-663, оп. 1, д. 81, л. 23-24.
16. Там же, ф. Р-652, д. 189, л. 412.
17. Там же, ф. Р-663, оп. 1, д. 102, л. 1-2.
18. Там же, л. 10.
19. Там же, л. 8.

**Питання охорони історико-культурної спадщини
Криму в працях українських пам'яткознавців
другої половини ХХ ст.**

Н.В. Кармазіна (Сімферополь)

викладач кафедри історії

Кримського інженерно-педагогічного університету,
заступник голови Кримської республіканської організації
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,
кандидат історичних наук

З'ясування концептуального змісту пам'яткоохоронної роботи в Криму неможливо без розгляду праць українських пам'яткознавців. Дослідження В.І. Акуленка, В.А. Войналовича, В.О. Горбика, Т.Ф. Григор'євої, Ю.З. Данилюка, Г.Г. Денисенко, М.В. Дідкова, С.З. Заремби, С.І. Кота, Л.С. Підлісної, С.А. Секиринського, П.Т. Тронька дозволяють визначити домінуючі тенденції у системі охорони пам'яток як в Україні взагалі, так і в Криму.

У середині 50-80-х років ХХ ст. історичні дослідження, присвячені історії пам'яткознавства, залежали від ідеологічних вимог партійно-державного керівництва. Йдеться, насамперед, про надмірну ідеалізацію системи тодішньої пам'яткоохоронної роботи, висвітлення її виключено як провідника партійних агітаційно-пропагандистських доктрин. Прикладом таких досліджень є роботи П.І. Павлюка [1], П.А. Савчука [2], І.А. Овсія [3]. Зростання чисельності монументальних пам'ятників автори висвітлювали як результат турботи партії та уряду. Однак при цьому існуючі складнощі та проблеми в охороні пам'яток історії та культури не розглядалися.

Подібні підходи характерні й низці дисертаційних досліджень. В роботах М.О. Семенова «Деятельность Компартии Украины по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа (1966-1970 гг.)» [4], В.П. Бадяка «Деятельность партийных организаций Украины по использованию памятников истории и культуры в патриотическом воспитании трудящихся в период развитого социализма» [5] пам'ятки історії та культури, особливо монументальні, показані в якості важливого ідеологічного засобу. Ідеологічно тенденційним також було дисертаційне дослідження М.В. Дідкова «Использование памятников революционной, боевой и трудовой славы в

коммунистическом воспитании трудящихся (опыт партийных организаций Украины)» [6]. Детальне дослідження нерухомих пам'яток в Україні викладено в кандидатській дисертації наукового співробітника Інституту історії АН УРСР С.І. Кота «Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР (1943 – начало 60-х гг.)» [7]. У цьому дослідженні вперше здійснена спроба з нових позицій розглянути й оцінити рішення Комуністичної партії та радянського уряду з питань збереження культурно-історичної спадщини, переосмислити процеси формування його законодавчих та організаційних засад, відкрити та критично оцінити недоліки, які мали місце.

Найбільш суттєві питання пам'яткоохоронної діяльності розкрито у кандидатській дисертації Людмили Станіславівни Підлісної «Діяльність державних та громадських організацій України по будівництву й охороні пам'ятників історії і культури в 70-і роки» [8]. Тенденції та особливості розвитку пам'яткоохоронної галузі в 70-і роки. XX ст., з'ясовані у роботі, були характерні для всієї республіки, тому матеріали праці визначають головні напрямки, форми та методи роботи із збереження історико-культурної спадщини й в Криму.

Авторкою проаналізовано практичну діяльність державних і громадських організацій з будівництва й охорони пам'яток історії та культури, з'ясовані основні тенденції й суперечності цієї галузі культури, визначені досягнення й допущені прорахунки та недоліки щодо історико-культурного надбання. Новизна роботи полягає в тому, що комплекс пам'яткоохоронних проблем 70-х років XX ст. розглянуто з позицій, зумовлених процесами деідеологізації суспільства, з урахуванням політичних, економічних і соціальних змін, які відбулися в Україні після 1991 р.

Проблеми пам'яткознавства в Криму ретельно було розглянуто на сторінках колективної монографії науковців Інституту історії АН УРСР «Охрана, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР», яка вийшла у шести частинах. Найцікавіший матеріал представлено у п'ятій книзі – дослідженні кандидата історичних наук, наукового співробітника Інституту Тетяни Федорівни Григор'євої «Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень» [9], яка містила значний фактичний матеріал щодо увічнення знаменних дат, спорудження пам'яток у Криму. Значний інтерес представляють статті Віктора Анатолійовича Войналовича «Досвід і проблеми охорони пам'яток історії

та культури в 60-80-х роках ХХ ст.» [10] та Юрія Зіновійовича Данилюка «Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60-80-х рр. ХХ ст.» [11], які узагальнювали досвід роботи громадських форм історичного краєзнавства, подавали матеріали про діяльність Товариства охорони пам'яток історії та культури. Ці дослідження кінця 80-х років ХХ ст. у зв'язку з політикою перебудови в СРСР, проголошенням гласності та нового мислення були менш заідеологізованими та більш об'єктивними. Разом з тим, комплексний розгляд пам'яткоохоронної справи у Криму не був предметом дослідження у зазначених працях. На жаль, невеликий тираж названих книжок обмежує їх використання широким колом дослідників.

Проблеми пам'яткознавства були у полі зору й кримських науковців у 70-80-х роках ХХ ст. Їх публікації розкривали деякі аспекти з охорони та спорудження кримських пам'яток. Основний акцент при цьому робився на інформативному висвітленні пам'яткоохоронних питань. Так, на сторінках щоквартального республіканського інформаційно-методичного бюлетеня «Пам'ятники України» регулярно розглядали досвід діяльності обласних організацій УТОПІК. Зокрема, перший номер журналу за 1974 р. було присвячено кримській організації УТОПІК, на його сторінках висвітлювався досвід її пам'яткоохоронної роботи. У журналі були опубліковані статті голови правління кримської організації Товариства С.А. Секиринського [12], другого секретаря Кримського обкому КПУ Л.Д. Солодовника [13], голови Євпаторійської міської організації Т.П. Криницина [14], голови Сакської районної організації Товариства А.Г. Талана [15]. Ці статті знайомили з практичною діяльністю міських організацій УТОПІК у Кримській області. У них більше уваги приділялося роботі зі спорудження пам'яток. При цьому діяльність із дослідження, використання та популяризації археологічних та етнографічних пам'яток, архітектурної спадщини зовсім не узагальнювалася. У публікаціях кінця 80-х років ХХ ст. було відображено кризу справи охорони історико-культурної спадщини, тривожний стан пам'яток археології, архітектури, історії та відсутність комплексних заходів щодо їх охорони і пропаганди.

Сфера пам'яткознавства отримала новий імпульс у 90-і роки ХХ ст. Охороні та використанню історичної спадщини була присвячена праця «Охорона пам'яток культури в Україні» В.І. Акуленка [16], в якій для висвітлення розвитку пам'яткоохоронного законодавства опрацьовано

та введено до наукового обігу низку нормативних актів із цього питання. Водночас широта проблеми, яку він порушив, допомагає сформувати думку про домінуючі тенденції у системі охорони пам'яток й у Криму. Автор охарактеризував відновлення системи органів охорони пам'яток, а також пошук нових державних та громадських структур охорони та використання історико-культурної спадщини.

У контексті пам'яткознавчих досліджень важлива роль належала розробці проблем монументальної пропаганди. Її досвід у популяризації подій історії всебічно було розглянуто у монографії П.Т. Тронька та В.А. Войналовича «Увічнена історія України» [17]. Дослідження проведено на основі наявної монографічної літератури, документальних матеріалів російських та українських архівів. Автори прагнули проаналізувати стан увічнення сторінок дорадянської історії України, місце й роль «монументальної пропаганди» в формуванні та функціонуванні тоталітарної системи. При цьому книга містить цілий ряд маловідомих матеріалів із центральних архівів України щодо спорудження та встановлення пам'ятників державним діячам, увічнення подій Громадянської та Великої Вітчизняної воєн у Криму. Монографія стала першою спробою висвітлення монументального літопису в українській історіографії.

Вивченню та висвітленню діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було присвячено праці заступника голови ради цієї організації, доктора історичних наук Сергія Захаровича Заремби (1947-2003) [18; 19]. Констатуючи відсутність узагальнюючих досліджень, які розкривають історію УТОПК, в тому числі його обласних організацій, автор спробував створити літопис діяльності Товариства. У роботі були розкриті форми та методи пам'яткоохоронної роботи УТОПК, зокрема його секцій, комісій, науково-методичних рад. Автор подав значення внеску громадських організацій у збереження пам'яток. В контексті розвитку пам'яткоохоронного руху С.З. Зарембою аналізувалися проблеми розвитку музейних установ. Основну увагу С.З. Заремба зосередив на діяльності УТОПК на республіканському рівні. При цьому фрагментарно показана й діяльність обласних організацій. З досвіду кримських пам'яткоохоронців та краєзнавців також подано окремі матеріали.

У ґрунтовній монографії С.З. Заремби «Нариси з історії українського пам'яткознавства» [20] вперше було узагальнено досвід пам'яткоохоронної роботи за радянських часів. У праці окреслені осно-

вні напрями охорони історико-культурної спадщини. Характеризуючи провідні форми роботи УТОПК, С.З. Заремба приводив факти з досвіду роботи Кримської організації УТОПК.

Актуальні проблеми охорони і збереження пам'яток воєнної історії України у XIX-XX ст. розглядаються у праці В'ячеслава Олександровича Горбика та кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Галини Григорівни Денисенко «Воєнна історія України в пам'ятках» [21]. Питання, пов'язані з вивченням пам'яток воєнної історії, аналізуються у контексті дослідження історико-культурної спадщини. Зокрема, в роботі висвітлюється відображення воєнних подій Кримської війни, Першої та Другої світових воєн у пам'ятках історії та культури півострова.

Таким чином, у радянський період просунулось вивчення проблем пам'яткознавства. Однак для цієї літератури характерні політична заангажованість, зловживання ідеологічними кліше, упереджений добір фактів, ігнорування проблем і труднощів у пам'яткоохоронній роботі. Після здобуття Україною незалежності зазнали перегляду методологічні засади вивчення і збереження пам'яток, активізувався їх пошук. Очевидною стала потреба подальшого дослідження і поглиблення теми пам'яткознавства, розширення її аспектів. Чимало науковців долучилися до розробки цих питань, створивши ґрунтовні наукові монографії [22]. Ці праці дають можливість окреслити напрями, форми та методи пам'яткоохоронної роботи в Криму.

-
1. Павлюк П.І. До історії створення та встановлення пам'ятників В.І. Леніну // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1969. – № 9. – С. 20-26.
 2. Савчук П.А. Роль пам'яток історії та культури в комуністичному вихованні трудящих. – К., 1982.
 3. Овсий И.А. Роль советской монументальной пропаганды в коммунистическом воспитании трудящихся. – К., 1984.
 4. Семенов Н.А. Деятельность Компартии Украины по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях советского народа (1966-1970): Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.01 – История КПСС; Одесский гос. ун-т. им. И.И. Мечникова. – Одесса, 1972.
 5. Бадяк В.П. Деятельность партийных организаций Украины по использованию памятников истории и культуры в патриотическом воспитании трудящихся в период развитого социализма: Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.01. – История КПСС; Львовский гос. ун-т. – Львов, 1979.
 6. Дедков Н.В. Использование памятников революционной, боевой и трудовой славы

в коммунистическом воспитании трудящихся (опыт партийных организаций Украины): Автореф. дис... канд. ист. наук / 07.00.01. – История КПСС; Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1987.

7. Кот С.И. Охрана памятников истории и культуры в Украинской ССР (1943 – нач. 60-х гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук / Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1990.
8. Підлісна Л.С. Діяльність державних та громадських організацій України по будівництву й охороні пам'ятників історії та культури в 70-і роки: автореф. дис... канд. іст. наук / 07.00.01. – Історія громадських рухів і політичних партій; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.
9. Григор'єва Т.Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР / Ін-т історії АН УРСР: У 6 ч. – К., 1989. – Ч. 5. – 90 с.
10. Войналович В.А. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60 – 80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР / Ін-т історії АН УРСР: У 6 ч. – К., 1989. – Ч. 4. – С. 4-100.
11. Данилюк Ю.З. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60 – 80-х рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в УРСР / Ін-т історії АН УРСР: У 6 ч. – К., 1989. – Ч. 4. – С. 100-153.
12. Секиринський С. Благодне завдання // Пам'ятники України. – 1974. – № 1. – С. 21-25.
13. Солодовник Л. Нащадкам для прикладу // Пам'ятники України. – 1974. – № 1. – С. 18-20.
14. Криничин Т. Слава героїв безсмертна // Пам'ятники України. – 1974. – № 1. – С. 46.
15. Талан А. Берегти і примножувати // Пам'ятники України. – 1974. – № 1. – С. 29-30.
16. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. – К., 1991. – 274 с.
17. Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. – К., 1992. – 275 с.
18. Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Історичний нарис. – К., 1998. – 244 с.
19. Заремба С.З. Пам'яткознавство України: історія і сучасність // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 1992. – [Вип. 1]. – С. 5-24.
20. Заремба С.З. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України. – Київ, 2002. – 204 с.
21. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в пам'ятках / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 177 с.
22. Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження / Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Колосок Б.В., Пархоменко М.Т., Піскова Е.М., Прибега Л.В., Титова О.М., Федорова Л.Д., Чешко В.М. – Зошит І. – 2005. – С. 4-5.

Формирование системы управления охраной памятников в АР Крым

А.Ю. Манаев (Сімферополь)

главный специалист

Республиканского комитета Автономной Республики Крым
по охране культурного наследия

Одним из направлений государственной политики является охрана культурного наследия. Управление в данной сфере возложено на Кабинет Министров Украины и специально уполномоченные органы в структуре исполнительной власти: центральный орган исполнительной власти (Государственная служба по вопросам национального культурного наследия Украины) (г. Киев), орган охраны культурного наследия Совета министров АР Крым, органы охраны культурного наследия областных, Киевской и Севастопольской городских, районных государственных администраций, местного самоуправления [1].

Специально уполномоченным органом охраны культурного наследия в АР Крым является Республиканский комитет по охране культурного наследия (далее – Рескомитет), полномочия которого определены законами Украины, постановлениями Кабинета Министров Украины, постановлениями Совета министров АР Крым [1; 2; 3; 4; 5].

В структуре Министерства архитектуры и строительной политики АР Крым существует отдел по охране памятников архитектуры и градостроительства. К функциям ведомства отнесено осуществление контроля за использованием, сохранением и восстановлением памятников архитектуры и градостроительства, исторических градостроительных и ландшафтных комплексов [6].

Помимо органов исполнительной власти охраной культурного наследия занимается ряд научных организаций. С принятием Закона Украины «Об охране археологического наследия» определены функции и полномочия Института археологии Национальной академии наук Украины [2] (на территории АР Крым действует Крымский филиал Института археологии, директор В.Л. Мыц). Ряд проектов в сфере охраны памятников реализует Крымское отделение Института востоковедения им. А.Е. Крымского Национальной академии наук Украины (директор А.И. Айбабин).

Продолжается работа над составлением крымского тома «Свода памятников истории и культуры Украины». Эта задача возложена на Научный центр историко-краеведческих исследований и Свода памятников Украины по АР Крым (руководитель А.В. Хливнюк).

Важную роль в разработке методики охраны культурного наследия играют научные организации, в частности, Государственный научно-исследовательский институт памятниковоохранных исследований (г. Киев) и Государственный научно-исследовательский институт теории и истории архитектуры и градостроительства (г. Киев).

Активная памятниковоохранная деятельность осуществляется Керченским (директор Н.В. Галченко) и Бахчисарайским (директор Е.В. Петров) историко-культурными заповедниками, Алуштинским дворцово-парковым музеем-заповедником (директор К.К. Касперович), музеем «Судакская крепость» Национального заповедника «София Киевская» (директор А.М. Фарбей), историко-археологическим заповедником «Калос Лимен» (директор З.И. Пысач) (пос. Черноморское), эколого-историко-культурным заповедником «Киммерия М.А. Волошина» (пос. Коктебель).

Наряду с государственными важную роль в системе управления охраной культурного наследия играют и другие организации. Спектр их деятельности достаточно широк: проведение охранных археологических исследований, разработка научно-проектной документации, музеефикация объектов культурного наследия.

Заслуживает внимания деятельность Государственного коммунального предприятия «Пилигрим», созданного Алуштинским горсоветом в 1996 г. (директор С.Н. Мацкевич). Основная уставная цель создания предприятия – «развитие туристических ресурсов курорта Большая Алушта». Учитывая, что основными туристическими ресурсами являются объекты культурного наследия и природно-заповедного фонда, работа предприятия тесно связана с проведением археологических исследований, консервацией и музеефикацией памятников как для научных, так и для туристических целей. Это можно проиллюстрировать на примере функционирования музея «Аю-даг – Святая гора». Для экспонирования объектов культурного наследия (памятников археологии) на запланированном экскурсионном маршруте были проведены археологические раскопки с консервацией обнаруженных строительных остатков: в 1999 г. исследования средневекового храма Св. Константина и Св. Елены (поляна Ай-Констант), 2001 г. – храма на полянах «Клисуры» [7, вх. № 1338/01-06 от 05.07.2006 г.]. Кроме того в 2001 г. музеефицирован храм Святых апостолов Петра и Павла в пос. Партенит – над частью руин построен павильон, установлен информационный стенд [8].

ГКП «Пилигрим» привлекается местными органами самоуправления

для разработки локальных программ развития туристических ресурсов. При его содействии в 2005 г. Партенитским поселковым советом принята «Программа развития туристических ресурсов Партенита и его административной территории». Предприятием привлекаются благотворительные взносы от спонсоров для осуществления мероприятий в сфере охраны объектов культурного наследия.

Планируется открыть туристический центр на основе памятника археологии «укрепление Кале-Поти» (Консульский замок) в пос. Партените, существует проект данного центра. Одним из первоочередных шагов по его созданию должны стать археологические исследования на данном объекте [9].

На балансе ГКП «Пилигрим» находится памятник национального значения «Крепость Алустон». Первоочередная задача в этом направлении – прекратить строительство вокруг крепости. Большой объем работ предстоит сделать ученым на территории внутри крепостных стен: проведение археологических исследований, консервация и реставрация строительных остатков, комплексная музеефикация объекта [10].

ГКП «Пилигрим» тесно сотрудничает с Рескомитетом. В качестве общественных инспекторов Рескомитета сотрудниками предприятия составляются акты обследований объектов культурного наследия, по их результатам направляются информационные письма в правоохранительные органы, предписания и предупреждения в адрес физических, юридических лиц и органов местного самоуправления. Осуществляются осмотры земельных участков при составлении проектов их отводов, при необходимости совместно с Крымским филиалом Института археологии проводится их археологическое обследование.

В сфере проведения ремонтно-реставрационных работ на памятниках архитектуры можно выделить ООО «НТПО «Крым», созданное в 1991 г. (руководитель Г.В. Самонин). Этой организацией разработана программа восстановления комплекса памятников Альминского сражения (у с. Вилино, Бахчисарайский район), программа реставрационных работ памятника архитектуры и истории «Комплекс сооружений Большого Ливадийского дворца» (п. Ливадия). Проведены ремонтно-реставрационные работы на памятниках архитектуры «Бывшее почтово-телеграфное управление» (г. Евпатория), «Доходный дом Н.Н. Шнайдера» (г. Симферополь), разработан проект реставрации памятника архитектуры «Дача Кичкине» (пос. Гаспра) [7, вх. № 1534/01-06 от 03.08.2006 г.].

Основными направлениями деятельности Республиканского предприятия «Крымская комплексная архитектурно-реставрационная мастерская «Укрпроектреставрация» (создано в 1992 г., директор Ш.У. Халилов) являются разработка научно-проектной документации на реставрацию памятников и благоустройство их охранных зон, проведение ремонтно-реставрационных, художественно-реставрационных работ, консервация и реконструкция памятников, разработка проектов реконструкции и строительства объектов в зонах исторической застройки и охранных зон памятников, экспертиза проектов реставрации памятников, организация выставок, рекламной и сувенирной продукции по теме охраны и реставрации памятников, авторский и архитектурный надзор за объектами-памятниками, которые находятся в процессе реставрации и реконструкции [7, вх. № 1250/01-06 от 22.06.2006 г.]. В сфере разработки научно-проектной документации и проведения ремонтно-реставрационных работ также необходимо отметить деятельность МЧП «Калео» (руководитель Т.В. Сидлецкая). Следует также добавить, что ООО «НТПО «Крым», РП «КрымКАРМ «Укрпроектреставрация», МЧП «Калео» разрабатывают научно-проектную документацию по объектам культурного наследия для юридических и физических лиц на составление охранных договоров с Рескомитетом. Кроме того, руководители этих организаций принимают активное участие в заседаниях Научно-методического совета при Рескомитете.

В сфере охраны археологического наследия наиболее ярким примером негосударственной организации является деятельность Центра археологических исследований Благотворительного Фонда «Деметра», созданного в г. Керчь в 1995 г. (руководители В.Д. Письменный, В.Н. Зинько, Е.А. Зинько). Благодаря БФ «Деметра» в 2001 г. был вновь открыт археологический музей Керченского историко-культурного заповедника, проведена полная реконструкция и оснащение зданий заповедника, весной 2005 г. создана «Золотая кладовая». На основании совместных договоров с Керченским историко-культурным заповедником, Крымским отделением Института востоковедения, Институтом археологии НАН Украины проводятся работы по консервации и реставрации уникального памятника I в н.э. «Склепа Деметры», археологические исследования поселений и некрополей на Керченском полуострове. Разрабатывается проект создания археологического парка «Древняя Тиритака». Фондом финансируются издательские проекты («Материалы по истории, археологии, этнографии Таврии», «Боспорские исследования» и др.) [11].

В 1999 г. был создан Благотворительный Фонд «Наследие тысячелетий» (Председатель правления И.Н. Храпунов, директор А.А. Стоянова). Деятельность фонда направлена на сохранение исторических памятников Крыма, активизацию научно-исследовательских программ в области археологии, истории и этнографии Крыма, развитие культурно-исторического туризма, популяризацию истории и культуры региона. Фонд «Наследие тысячелетий» оказывает финансовую поддержку археологическим экспедициям, которые исследуют сармато-аланский некрополь Нейзац (Белогорский район), позднескифские могильники Левадки и Фонтаны (Симферопольский район), средневековое городище Мангуп и могильники его окружи (Бахчисарайский район). Выпущена серия справочной литературы по историко-археологическим памятникам Крыма. Фондом организуются молодежные туристические лагеря при археологических экспедициях, работающих в Крыму. Разработаны однодневные экскурсии и многодневные туры по историческим памятникам полуострова [12, с. 283-288; 13].

Также необходимо отметить деятельность Благотворительного Фонда «Боспор» (руководитель Т.В. Умрихина; г. Керчь). Благодаря Фонду проводятся ежегодные научные конференции, фестиваль «Боспорский агонь». Усилиями организации в 2004 г. античное городище Пантикапей было внесено нью-йоркским фондом «World Monuments» в список 100 мировых памятников, которые подвергаются опасности разрушения [14, с. 155].

Интересен пример деятельности Международного центра экспериментальной археологии и инновационной педагогики «Кара-Тобе», созданного в 2000 г. на базе археологических раскопок греко-скифского городища Кара-Тобе. Планируется экспозиция вокруг городища модели античного поселения, предположительно «Скифская деревня» и «Греческая усадьба». Первым крупным проектом экспериментальной археологии стало строительство скифской усадьбы под руководством и непосредственным участием археологов (начальник экспедиции д.и.н. С.Ю. Внуков). Для этого была выбрана в действительности существовавшая постройка размерами 7 x 5,5 м [15, с. 190-192]. Данная усадьба стала одним из организующих элементов экскурсионного посещения городища. Необходимо отметить, что экспериментальная археология является одним из перспективных направлений как в туристической деятельности, так и в организации охраны культурного наследия конкретных объектов.

Большую работу по поиску воинских захоронений периода Второй мировой войны ведет Республиканский благотворительный фонд «Юг» (руководитель В.В. Рыбка). Фондом ежегодно проводятся археологические исследования на местах боевых действий в различных регионах Крыма [16, с. 25].

Показательным примером взаимодействия государственных и негосударственных органов в сфере охраны культурного наследия можно считать восстановление Братского кладбища периода Крымской войны в г. Симферополе. Рескомитетом был открыт специальный счет для сбора средств на восстановление памятников, исторических мест и захоронений периода Крымской войны. Всего на счет поступило свыше 100 тыс. грн. Среди спонсоров – ГАО «Черноморнефтегаз», Крымская республиканская дирекция акционерного почтово-пенсионного банка «Аваль», Крымское центральное отделение «Проминвестбанка», крымский филиал ОАО «Международный коммерческий банк», коллектив газеты «Крымская правда». Эти средства были использованы для восстановления Братского кладбища. Работы велись под непосредственным руководством Председателя Совета министров АР Крым С.В. Куницына и заместителя Председателя Совета министров АР Крым Г.А. Бабенко. В работах по восстановлению Братского кладбища, иногда за собственные средства, участвовали ООО «Фирма «Консоль ЛТД», ГУ МЧС Украины в АР Крым, ЗАО «Симкоммунсервис», ЗАО «Крымреставрация», РП «КрымКАРМ «Укрпроектреставрация», РСУ зеленого строительства и комплексного благоустройства, ОАО «Крымэнерго», ДП «Крымавтодор», предприятие «СВ-Транзит», АТП-14355, ООО «Продмаш», ЗАО «Симферопольский машиностроительный завод «Прогресс», ОАО «Симстройтранссервис», ОАО «Карьер Мраморный», ПКО «Крым», фирма «Эвелина». Оказывали содействие также СП «Амтек ЛТД», ПО «Крым», Крымское региональное управление «Приватбанка». В итоге в сентябре 2004 г. мемориальный комплекс был восстановлен [17, с. 140-142].

Опыт взаимодействия государственных и негосударственных организаций в сфере охраны культурного наследия также можно проследить на примере создания Судакского исторического музея. В 2004 г. Рескомитетом были организованы ремонтно-реставрационные работы на здании-памятнике – даче (особняке) Функа в г. Судак. После завершения строительных работ в помещениях здания был открыт Судакский исторический музей. Помимо Рескомитета большую роль в

создании музея сыграло руководство музея «Судакская крепость» (директор А.М. Фарбей), пансионата «Львовский железнодорожник». В 2006 г. С.В. Павличенко (председатель Республиканского комитета по охране культурного наследия в 2002-2005 гг.), заместитель генерального директора Крымского республиканского краеведческого музея Е.Б. Вишневецкая и директор пансионата «Львовский железнодорожник» В.Н. Серов стали лауреатами Премии Автономной Республики Крым за создание Судакского исторического музея [18].

Отдельного внимания заслуживает ситуация, сложившаяся в Крымской республиканской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры (председатель Т.А. Красикова). В начале 1990-х годов членами Общества велась активная работа в сфере охраны культурного наследия: фиксировались акты вандализма на памятниках, привлекались средства спонсоров для проведения памятникоохранных мероприятий, публиковались материалы в периодической печати [19]. В 1997 г., отмечая 30-летие Общества, его активисты задавались вопросом, выживет ли Общество в новых условиях? [20]. Подводя некоторые итоги деятельности Симферопольской городской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры в 2001 г., указывались и достижения в сфере охраны культурного наследия, и недостатки. Предполагалось шире привлекать к работе студентов и учащихся, использовать спонсорскую помощь для восстановления памятников [21]. Однако недостаточное финансирование и отсутствие кадров привело к тому, что в последние годы памятникоохранная деятельность организацией практически не велась. Однако в настоящее время деятельность Общества активизировалась, в частности, планируется установить охранные доски на зданиях-памятниках в г. Симферополе. Этот важный институт охраны памятников, имеющий свои организации во всех регионах Украины, должен стать координирующим органом всех общественных организаций Крыма, так или иначе связанных с проблемой охраны культурного наследия.

Сегодня можно говорить, что в АР Крым в сфере охраны культурного наследия сформировалась система взаимодействия органов исполнительной власти (Рескомитет по охране культурного наследия, Министерство архитектуры и строительной политики АР Крым, помощь в пресечении нарушений в сфере охраны культурного наследия оказывают ГУ СБУ в АР Крым и ГУ МВД в АР Крым), государственных организа-

ций (Керченский и Бахчисарайский историко-культурные заповедники, Алушкинский дворцово-парковый музей-заповедник, музей «Судакская крепость» Национального заповедника «София Киевская», историко-археологический заповедник «Калос Лимен», эколога-историко-культурный заповедник «Киммерия М.А. Волошина», Крымский филиал Института археологии НАН Украины, Крымское отделение Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, ГКП «Пилигрим», РП «КрымКАРМ «Укрпроектреставрация»), коммерческих организаций (ООО НТПО «Крым», МЧП «Калео»), общественных организаций (Благотворительный Фонд «Деметра», Благотворительный Фонд «Наследие тысячелетий», Благотворительный Фонд «Боспор», Республиканский благотворительный фонд «Юг»). Безусловно, свою деятельность должна активизировать Крымская республиканская организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры.

Следует отметить, что для большего контроля на местах в сфере охраны памятников необходимо создание специально уполномоченных органов по охране культурного наследия в составе районных государственных администраций, органов местного самоуправления.

Вместе с тем нельзя забывать, что международный опыт в охране культурного наследия показывает: наиболее эффективными организациями в охране памятников, являются не органы исполнительной власти, а общественные и коммерческие организации [22, с. 101]. В Крыму к делу охраны памятников, в первую очередь, должны подключиться различные национальные общества. Необходимо шире использовать помощь спонсорских организаций, однако для этого, во-первых, нужна разработка конкретных инвестиционных проектов, а во-вторых, возможно, внесение некоторых изменений в законодательство, в частности, в систему налогообложения.

-
1. Закон Украины «Об охране культурного наследия» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
 2. Закон Украины «Об охране археологического наследия» // Урядовий кур'єр. – 2004. – 29 апреля.
 3. Постанова Кабінету Міністрів України № 1760 від 27.12.2001 р. «Про затвердження порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до державного Реєстру нерухомих пам'яток України» // Правова охорона культурної спадщини. – К., 2004. – С. 203-206.
 4. Постанова Кабінету Міністрів України № 316 від 13.03.2002 р. «Про затвердження

- порядку видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під землею поверхнею, під водою на території України» // Правова охорона культурної спадщини. – К., 2004. – С. 257-260.
5. Постановление Совета министров АР Крым № 257 от 13.06.2005 г. «Об утверждении Положения о Комитете по охране культурного наследия Совета министров АР Крым» // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2005. – № 6. – Ст. 500.
 6. Постановление Совета министров АР Крым №102 от 27.03.2001 «Вопросы Министерства архитектуры, строительной политики АР Крым» // Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым. – 2001. – № 3. – Ст. 263.
 7. Текущий архив Республиканского комитета Автономной Республики Крым по охране культурного наследия.
 8. Машенко А. Медвежий тайны // Крымское время. – 2001. – 9 ноября.
 9. Гусарова М. Над замком консула теперь растет капуста // Крымское время. – 2004. – 8 сентября.
 10. Гусарова М. Город и крепость // Крымское время. – 2003 – 10 июня.
 11. Благотворительный Фонд «Дементра». – Керчь, 2006. – 28 с.
 12. Стоянова А.А. Историко-археологические экскурсии и путешествия // Культурно-этнографический туризм в Крыму. – Симферополь, 2004. – С. 283 – 288.
 13. Рыболова Ю. «Наследие тысячелетий» // Терра Таврика. – 2000. – № 8-9
 14. Федосеев Н.Ф. Пантикапей и «охрана памятников» в Керчи // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2005. – № 9. – С. 155-170.
 15. Агарков В.И. Экспериментальная археология и культурно-познавательный туризм // Исторический и зеленый туризм в Восточном Крыму. – Керчь, 2005. – Вып. 2. – С. 189-192.
 16. Павличенко С.В. Проблемы охраны культурного наследия в Автономной Республике Крым // Охорона та використання культурної спадщини України: проблеми і перспективи. – Симферополь, 2004. – С. 20-29.
 17. Зарубин В.Г., Черныш И.В. Проблемы сохранения и восстановления объектов культурного наследия, связанных с событиями Крымской войны, в Автономной Республике Крым // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2004. – № 6/7. – С. 140-142.
 18. Решение Президиума Верховной Рады Автономной Республики Крым № 1603 – 4/06 от 07.03.2006 г. «О присуждении премий Автономной Республики Крым за 2005 год» // Крымские известия. – 2006. – 14 марта.
 19. Стариков Н. Дело нашей нравственности // Крымская правда. – 1993. – 10 апреля.
 20. Поляков В. Между прошлым и будущим // Крымские известия. – 1997. – 13 февраля.
 21. Полянская А. Без прошлого нет будущего // Крымские известия. – 2001. – 23 января.
 22. Катаргіна Т. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – К., 2003. – 186 с.

Пленарне засідання Перших Зарембівських читань (м. Київ, 23 січня 2007 р.)
 Виступ директора Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК
 О.М. Титової (верхня світлина) та архієпископа Володимира (Поліщука)
 (нижня світлина). В центрі – Т.І. Ківшар, удова С.З. Заремби

Засідання Вченої ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
У центрі – С.З. Заремба

М.Т. Пархоменко, О.М. Титова та С.З. Заремба
працюють з поточним архівом УТОПІК

Актив Головної ради
УТОПІК у внутріш-
ньому дворі біля
корпусу Товариства.
С.З.Заремба на обох
світлинах стоїть
перший праворуч

Наукове видання

Перші Зарембівські читання

Матеріали Перших
Всеукраїнських наукових читань,
присвячених 60-річчю від дня народження
українського історика та пам'яткознавця
Сергія Захаровича Заремби
(1947-2003)
(м. Київ, 23 січня 2007 р.):
Збірник статей

Художнє оформлення,
редагування та макет *С.Ю. Зозулі*
Коректура *В.М. Гоменюк*
Комп'ютерний набір *Г.М. Бичковської*

361 Перші Зарембівські читання. Матеріали Перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби (1947-2003) (м. Київ, 23 січня 2007 р.): Збірник статей (упор. Титова О.М.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2007. – 134 с.

ББК 63.3(4Укр=Укр.)

У науковому збірнику «Перші Зарембівські читання» вміщено матеріали Перших Всеукраїнських наукових читань, присвячених 60-річчю від дня народження українського історика та пам'яткознавця Сергія Захаровича Заремби. Представлені дослідження з теоретичних і практичних проблем пам'яткознавства, персоналій цієї галузі науки; частина матеріалів присвячена розвідкам меморіального характеру про фундатора українського пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни С.З. Зарембу.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, пам'яткознавців, музеєзнавців тощо, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться пам'яткознавством, пам'яткоохоронною справою, історією і культурою України в цілому.

